

ZEVEN EN EEN HALVE EEUW
ABDIJKERK
LOOSDUINEN

Zeven en een halve eeuw

Abdijkerk Loosduinen

Vincent Hildebrandt

met bijdragen van

ds. W.E. den Hertog, Ph.J.W.C. Bolt en J. Hartman

Derde druk
zomer 2002

samenstelling: V H. Hildebrandt
bijdragen: ds. W.E. den Hertog, Ph. J. W. C. Bolt, J. Hartman
uitgave: Commissie openstelling kerk/wijkkerkvoogdij Abdijkerk
uitvoering: Grafisch bedrijf Oranje/Van Loon, Den Haag

Inhoudsopgave

1. Overzicht door de eeuwen heen	5
2. De abdij	7
3. De legende van Henneberg.....	21
4. Na de reformatie	29
5. De restauratie	41
6. Een nieuw begin	57
7. Het orgel	61
8. De preekstoel	83
9. De predikanten.....	87
10. De grafzerken	93
11. Epiloog.....	99
Colofon.....	100
Geraadpleegde algemene bronnen	101
Noten	102

Afbeelding 1:
Abdijskerk na de restauratie van 1969-1974 gezien vanuit het Zuiden

1. Overzicht door de eeuwen heen

Circa 1230

Stichting van een klooster door graaf Floris IV en zijn vrouw Machteld van Brabant op hun landgoed te Loosduinen

1233

Opneming van het klooster in de orde der Cisterciënzers

1240

Verheffing van het klooster tot abdij
Eerste bouwfase abdijskerk

circa 1275

Tweede bouwfase abdijskerk

1573

Abdij door Spanjaarden en Geuzen verwoest

1580

Abdijskerk toegewezen aan de hervormde gemeente
Eerste herstel

1791

Tweede herstel

1908

Vergroting van de kerk met een neogotisch transept

1941

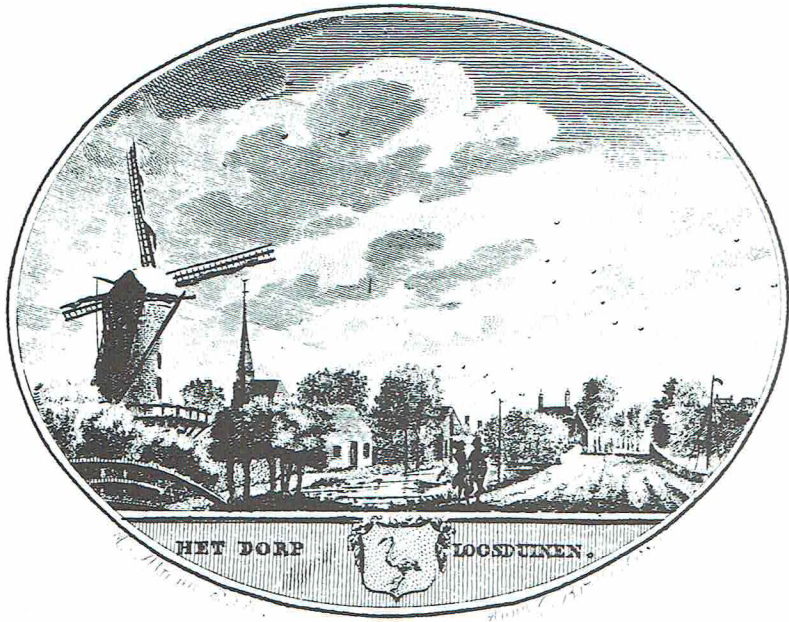
Restauratie toren

1969

Derde, algehele restauratie

1976

Officiële opening van de gerestaureerde kerk

Dees prent vertoont ons DELFLAND's pronk ,
 LOOSDUINEN , meer dan schoon gelegen ,
 En dat in S' Lands historieblaën ,
 Door't blinde Bijgeloof beruchtheid heet verkregen ;
 Want HENNING'S Graavin is door EUROOP vermaard ,
 Schoon't misverstand voorhaar het wonder hebb'gebaard .

Afbeelding 2:
 Dorp van Loosduinen.

Uit 'De Nederlandsche Stad- en Dorpsbescrijver', Amsterdam, 1793

2. De abdij¹

Ds. W. E den Hertog

De abdijkerk is het enige overblijfsel van een uitgebreid gebouwencomplex, dat toebehoorde aan een Cisterciënzer vrouwenklooster, gesticht in de eerste helft van de 13e eeuw. We gaan de ontstaansgeschiedenis van dit klooster na en hoe het gedurende zijn bijna 350-jarig bestaan reilde en zeilde tot de verwoesting in de 16e eeuw.

Het staat vast dat de Hollandse graaf Floris IV (1222-1234) samen met zijn echtgenote Machteld van Brabant omstreeks 1230 een nonnenklooster stichtte op zijn eigen landgoed te Loosduinen. Op dit landgoed, dat volgens een Egmondse kroniek een grafelijke villa was, d.w.z. een agrarisch bedrijf bestaande uit een aantal hoeven met de daarbij behorende grond, stond een kapel. Daar was in 1186 het huwelijk gesloten tussen Dirk, zoon van graaf Floris III en Aleid van Kleef.

Pas aan het begin van de 12e eeuw kregen de graven van Holland in deze streek vaste voet. Waarschijnlijk is de 'villa Losdun', zoals de oudste naamsaanduiding luidt, onder graaf Floris III (1157-1190) georganiseerd. In die tijd vond de bedijking plaats van de Gantel en de Boomawatering, en de drooglegging van de veenkom, die daarna de 'Made' genoemd werd. Op de zandige glooiing tussen het water (van oudsher 'loos' geheten) en de met eikenhakhout begroeide binnenduinen werd de kapel gebouwd. Niet ver van een oude landweg, die de Rijnweg, de belangrijkste verbinding tussen de Rijnmond bij Katwijk en de Maasmond bij Monster, vanuit Wateringen bereikbaar maakte en 'Looserlaan' genoemd werd². Daar ligt ook de enige aanvaardbare verklaring van de naam Loosduinen.

Hoewel wij niet precies weten hoe groot het grafelijk bezit in Loosduinen was, moet het zich bevonden hebben binnen het tiendgebied van de abdij. Zeker is, dat het in de loop van de 13e eeuw geheel geliquideerd is en voor een belangrijk deel aan het klooster is geschonken.

De vraag of de 'villa' van een burcht was voorzien, is alleen met 'waarschijnlijk' te beantwoorden. De abdij bezat ten oosten van de Looserlaan en ten zuiden van de Haagweg een stuk grasland, dat de 'berchweij' heette. Daarop bevond zich een heuvel, die in het kaartboek van de abdij 'een groene berch' genoemd wordt. Het terrein was 2 morgen 2 hond groot, geheel door sloten omgeven. In 1905 is de heuvel afgegraven om plaats te maken voor de 'Loosduinsche Groentenvailing'. Op een ets van A. Zeeman om-

streeks 1730 is hij gedeeltelijk afgebeeld (zie afbeelding 5). De situatie geeft aanleiding om te denken aan een van hout opgetrokken zogenaamd 'mottekasteel', met een gracht omringd.

Een 'motte-kasteel' (motte = hoogte) bestaat uit een opgeworpen steile heuvel in de vorm van een afgeknotte kegel. De top is versterkt met palissaden, een toren in het midden of aan de rand. Aan de voet van de heuvel een door palissaden versterkte voorburcht, waarin de woongebouwen, boerderij, schuren. Dergelijke houten kasteeltjes werden in de 12e eeuw overal in Holland en Zeeland gebouwd. Het idee kwam uit Normandië.

Hier zouden de Hollandse graven, die in de duinen tussen Monster en Wassenaar een ideaal jachtterrein hadden, tijdelijk geresideerd kunnen hebben. Het kasteel kan in de Loonse oorlog (1204-1206) verwoest zijn. De legende heeft op deze plaats graaf Herman van Henneberg met zijn vrouw Margaretha laten wonen.

Moeilijk blijft de grote afstand tussen de heuvel en de kapel. Misschien is de laatste reeds eerder door monniken gebouwd, die de ontginning van het gebied begonnen zijn. Mogelijk heeft de grafelijkheid de kapel van hen overgenomen. Haar stichting zou dan te stellen zijn omstreeks het midden van de 12e eeuw.

De oorspronkelijke gift van Floris IV en Machteld omvatte de kapel met het daarom gelegen terrein, waarop het klooster gebouwd werd. Bovendien de goederen, die aan de kapel behoorden tot onderhoud van de kapelaan³ en die daaraan door Floris' voorgangers waren geschonken. Dat blijkt uit een schenkingsoorkonde van 5 mei 1234, waarin de graaf opnieuw grond weggeeft: een akker, de Modelcamp, die tussen het kloosterterrein en de weg naar Monster lag, en de inmiddels door hem aangekochte kapelaanswoning met boomgaard, die voor de kloosterpoort lag. Een paar maanden later kwam de schenker bij een toernooi in Noord-Frankrijk om het leven.

Kapel en klooster hebben dus op hetzelfde terrein gelegen, waaruit volgt, dat de kapel op de plaats van de latere abdijkerk of er dichtbij moet hebben gelegen. Daar in de 12e eeuw in onze omgeving doorgaans met hout gebouwd werd, moet gedacht worden aan een houten oratorium van bescheiden afmetingen. Er is niets van teruggevonden.

De nieuwe stichting was gewijd aan 'de Moeder Gods en Maagd Maria'. Als patroon is in de 16e eeuw onder invloed van de toezichhoudende abdijs Sint Bernard opt Schelt ook Sint Bernard (van Clairvaux) aangenomen.

In de loop van 1230 moet een eenvoudig gebouw voor de nonnen zijn ver-

rezen. Het was blijkens een oorkonde van de Utrechtse bisschop Wilbrand, gedateerd 19 februari 1231, toen reeds bewoond. Het eerste twaalfstal koorzusters, dat voor de stichting als minimum-eis gold, kwam hoogstwaarschijnlijk uit de Sint Servaasabdij te Utrecht, die tot de orde van Cîteaux behoorde.

De orde van Cîteaux (Cistercium) werd in 1098 gesticht door Robert, abt van Molesmes, die als reactie tegen de ontaarding en weelde van Cluny, in de eenzaamheid van Cîteaux bij Dijon een kloostergemeenschap stichtte, die beantwoordde aan het ideaal van een strenge observantie: volstreekte armoede, isolement, geen contact met niet-kloosterlingen, handenarbeid en eenvoud in kerkbouw en liturgie. Aanvankelijk kwam de orde moeilijk op gang. Toen Bernard van Clairvaux in 1112 toetrad veranderde dat. Hij wist velen te bezielen en stichtte vele kloosters, ook in Zuid-Nederland. Pas in de tweede helft van de 12e eeuw werden de grote kloosters in Groningen en Friesland gesticht. Loosduinen was het eerste Cisterciënzer klooster in Holland.

Afbeelding 3:

Zegel aan oorkonde van abdis Beatrix van Loosduinen, gedateerd 24 februari 1316. Wellicht mag hier gedacht worden aan een abdisse-zegel, door verscheidene opeenvolgende abdisse gebruikt. Opschrift van het zegel: '(S)IGILLU(M) ABBATISSE DE LAUSDU(NO)'

Reeds in september 1233 besluit het generaal-kapittel van deze orde de nieuwe stichting te aanvaarden. Daarvoor hadden de stichters niet alleen een verzoek ingediend, maar ook de bemiddeling van paus Gregorius IX verkregen. Omdat juist in de eerste helft van de 13e eeuw het stichten van vrouwenkloosters, die zich voor de orde aanmeldden, erg in de mode was, had men sinds 1228 de opname sterk beperkt.

De motieven tot stichting van een klooster waren officieel van godsdienstige aard. Zij waren gericht op het zieleheil van de stichters en dat van hun ouders - volgens hun eigen verklaringen. Toch hebben sociale motieven wel de doorslag gegeven. Als gevolg van de kruistochten en de gevaren van het ridderleven - vetes en toernooien - was een vrouwenoverschot ontstaan. De land-adel verarmde door de opkomende geldeconomie, waardoor de meeste dochters geen toekomst meer hadden. Bovendien prees de kerk met succes de maagdelijkheid aan. Daarom voorzagen de vrouwenkloosters in een duidelijke behoefte.

Merkwaardig lijkt, dat voor een verzorgingsinstituut van adellijke jongedochters, zoals bedoeld werd, juist de strenge Cisterciënzerorde werd uitgekozen. Maar die was nu eenmaal zeer in trek. En in de praktijk heeft men zich in stichtingen als Loosduinen en het een halve eeuw later gestichte klooster Terlee (bij Noordwijkerhout) van dezelfde orde, niet al te streng aan de regels gehouden. Zo kwam van de voorgeschreven soberheid op den duur weinig terecht.

Na het bescheiden begin - het klooster heet in 1233 een priorij - volgt een periode van gestage groei, die vooral door gravin-weduwe Machteld gestimuleerd is. Zij erfde na de dood van haar man als lijftocht onder meer het grote ambacht Monster inclusief het grafelijk bezit te Loosduinen. Herhaaldelijk schonk zij land. Wij hebben nog de teksten van drie schenkingsoorkonden op haar naam van de jaren 1235, 1249 en 1266. Volgens een kroniek van Jan van Naeldwijck⁴ heeft zij in 1247, toen haar zoon graaf Willem II Rooms koning was gekozen, 'veel goets ghegeven tot den cloester daer sij dickwijls plach te wesen'.

Het is volstrekt onjuist, dat zij in het klooster trad. Zij bleef wonen op het hof te 's Gravenzande, waar zij zich met haar gezin in de dertiger jaren vestigde. Zij deed veel voor de ontwikkeling van de stad, die in 1246 van graaf Willem II stadsrechten kreeg. Zij stichtte er een hofkapel, de parochiekerk, een begijnhof en een gasthuis. Zij bleef actief in de politiek, in de opvoeding

van haar vier kinderen en in het beheer van haar goederen. We kennen nog een aantal door haar in 's Gravenzande getekende oorkonden, de laatste van 1266.

De gravin stierf 22 december 1267 en werd in de abdijkerk begraven voor het hoogaltaar. Het grafschrift met koperen letters in de zerk aangebracht, prijst haar uitbundig als: de hoop van getrouwde vrouwen en weduwen, de roem van het vaderland, het licht van het nageslacht, de toevlucht van de ellendigen en een sieraad van de kerk⁵.

De protectie, die zij aan het klooster gaf, heeft aanmoedigend gewerkt. Zo hebben de graven Willem II, Floris V en Jan I, maar ook de andere kinderen van Machteld en verdere verwanten hun steentje bijgedragen. Dat geldt eveneens van de latere graven van het Henegouwse en Beierse huis. De teksten van schenkingsakten en bevestigingen van de geschonken voorrechten bewijzen dat, tot en met het testament van Jacoba van Beieren⁶.

Bovendien heeft de Hollandse en Zeeuwse adel, waarvan velen hun dochters aan de nieuwe stichting toevertrouwen, zich niet onbetuigd gelaten. Onder de begunstigers uit de 13e eeuw treffen we namen aan als: van Duivenvoorde, van der Woude, van der Made, van Wateringen, van Voorne, van Cranenborch, van Wassenaar, van Borssele, heer Hendrik Buffel. Meestal schonk men land, soms een jaarlijks geldbedrag of een jaarlijkse levering in natura, zoals de 'waag' (180 pond) kaas, die kort na 1230 Bartholomëus van Marlant toezegde. Later nemen de geldschenkingen toe en vergeeft men minder grond. Na 1450 gebeurt dit laatste praktisch helemaal niet meer. Landpachten en erfrenten vormden verreweg de belangrijkste bron van inkomsten. Zelf bewerkte de abdij in 1514 een gebied van 112 morgen.

Daarnaast bezat zij een uithof - een zelfstandig agrarisch bedrijf - dicht bij Wateringen aan de Westzijde van de Wennekenssloot vlak bij de 'Poeldijcksen weg', dat 80 morgen groot was. Een boerderij met schuren en stal was vanaf de Looserlaan te bereiken via een 'eigen weg', aan de laan met een poorthek afgesloten. De uithof, die uit het begin van de 14e eeuw dateert of eerder, bestond in 1514 nog. In de loop van de 16e eeuw zal hij door de economische achteruitgang zijn afgestoten. In de jaarrekening van de abdij in 1561 wordt er geen melding meer van gemaakt.

Wij mogen ons geen overdreven voorstelling maken van de rijkdom van de abdij. Het grondbezit in haar bloeitijd (14e en 15e eeuw) was nooit groter dan ruim 870 morgen of 750 ha; het meeste land lag in de naaste omgeving: in Monster- en Haagambacht, samen ca. 700 morgen, en daarbuiten land in

Alphen aan de Rijn, Tholen, Rijswijk, Voorburg, Wateringen, Zoeterwoude en Hilligersberg, samen 173 morgen. Dat is vergeleken met andere kloosters heel bescheiden. Doorgaans bestonden de landschenkeningen dan ook uit kleine percelen, omdat de grond in de 13e eeuw reeds sterk verkaveld was⁷. Door de groei van het bezit werd de uitbreiding van de accommodatie en de bouw van een nieuwe kerk, die de eenvoudige houten kapel moest vervangen, mogelijk gemaakt. De kapel was blijkens een oorkonde van de Utrechtse elect Otto III op 15 november 1238 nog in gebruik. Het oudste graf in de kerk, dat ons bekend is, dateert van 1250⁸. De eerste bouwfase van de abdijkerk kan op omstreeks 1240 worden gesteld. In dat jaar moet het klooster de status van abdij verkregen hebben⁹.

Als eerste abdis werd Ymma (van Rijswijk?), één van de uit het Sint Servaasklooster te Utrecht afkomstige nonnen, gekozen. Zij stierf 20 maart 1270 en werd waarschijnlijk in de kerk begraven. Misschien werd zij bijgezet in één van de 13e-eeuwse grafkeldertjes, die bij de recente restauratie in het vroegere koor van de kerk gevonden zijn¹⁰.

Negentien abdisen hebben over de abdij geregeerd. Zij droegen als teken van waardigheid de kromstaf¹¹.

Met de abt van Egmond, de proost van Koningsveld en de abdisen van Rijnsburg en Terlee had de abdis zitting in de Staten van Holland, waar zij onder de ridderschap geteld werd.

Zij beschikte in het kloostercomplex over een eigen woning, 'mijnre vrouwenhuis', waar ze een eigen kamenier had, zoals bv. Lisebette, dochter van Jan Witte, in 1319. Zij voerde het bewind en de rechtspraak over de totale kloosterbevolking, die in de bloeitijd zeker meer dan honderd mensen telde. In 1563 waren er nog 59.

Allereerst waren er de koorzusters, die in de kerk het zingen van de getijden onderhielden. Zij legden de gelofte af en hadden het recht de abdis en andere functionarissen uit hun midden te kiezen.

In de kloosterhiërarchie kwam na de abdis de priorin. Zij verving bij voorkomende gelegenheden de abdis, zoals in 1460 toen zij als getuige optrad in een proces voor het hof van Holland. In 1509 wordt Maria van Spierinxhoek als subpriorin genoemd. Dan kwam de kosteres, die verantwoordelijk was voor de dienst in de kerk. In 1344 en 1345 ontving zij uit de grafelijke kelder te den Haag de wekelijkse portie (een stoop= 2 liter) wijn,

die de graaf had toegezegd te sancwine' (=tot miswijn). Vervolgens de celleraria (kelderesse), die als huismeesteres over de hele kloosterhuishouding ging. Dan was er nog een burzaria, zoals in 1522 Vrou Raephorst, die de penningen beheerde, en zelfs een subburzaria. In 1563 blijken door de inkrimping van het personeel deze functies verdwenen te zijn en hield de abdis zelf de kas bij.

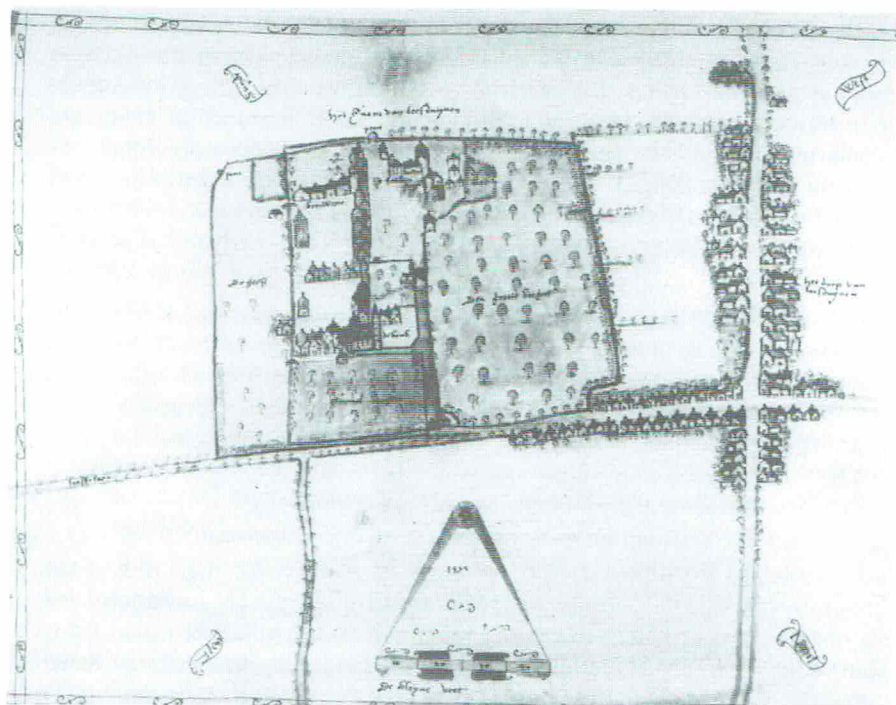
De koorzusters hadden ook stemrecht in belangrijke zaken en transacties. Ze kwamen bijeen in het 'capittelhuys', dat naast de kerk lag, daarmee verbonden door de kloostergang. Een staande uitdrukking in de oorkonden is: 'dabdisse en al 't convent'.

Bijna honderd namen uit Hollandse en Zeeuwse adellijke families en later ook uit het stedelijke patriciaat bleven bewaard. In de 16e eeuw verminderde hun aantal volgens de toen heersende trend. In 1509 waren er 29, in 1563 slechts 15 koorzusters.

Daarnaast treffen we de lekezusters (conversinnen) aan, afkomstig uit de lagere standen. Zij legden wel de gelofte af, maar waren niet verplicht tot het koorgebed. Zij deden het grove werk in de huishouding en de keuken, dienden de tafel, onderhielden de moestuin (de geest) en de boomgaarden. Hun aantal was in 1509: 22 en in 1563: 18.

Voor de bewerking van het eigen land, de veestapel en de onderhoudswerkzaamheden aan de gebouwen, zowel in de abdij als in de uithof, konden mannen niet gemist worden. Zij werden als lekebroeders (conversen) tot de kloostergemeenschap toegelaten.

In 1563 waren er 8 bouknechts en een boumeester, die voor de akkers en het vee zorgden. In 1435 wordt een 'stalwaerder' genoemd. Er werden koeien, schapen, varkens en paarden gehouden. Kippen en kapoenen werden in 1344 geleverd aan de tafel van de graaf in den Haag. In de 15e eeuw werden hoenders en zelfs een pauw verkocht aan de abdij van Rijnsburg. Ook bijen hield men terwille van de honing en de was (kaarsen). Een vrouw ging over de melk en de kaasmakerij. Zo werd in 1432 Clemeynse, de vrouw van Gijsbert Janszoon, in het klooster opgenomen 'om te regeeren ende bewaren dat molken en molkenhuijs vanden cloester'. Haar man werd tegelijkertijd aangesteld om 'te backen ende vleijshouwen ende bootschappen doen'. In 1563 zijn er twee timmerlieden. Een schoenmaker wordt in 1514 genoemd. De abdij had een eigen brouwerij en leverde bv. in de tweede helft van de 13e eeuw jaarlijks een vat bier aan het begijnhof van 's Gravenzande. Conversen staken aanvankelijk turf in het veen bij de uithof. In 1320 schonk

Afbeelding 4:

Kaart van het oude abdijcomplex uit 1572, getekend door Jan Coenraadszoon. Deze geeft ons een goede indruk van het vroegere klooster. Duidelijk is te zien, dat het complex ommuurd is, met de hoofdingang ter hoogte van de huidige Willem III straat, hier aangegeven met de 'looserlaan' (elders ook wel met 'het gescheid tussen Monster en Haagambacht'). Een bijschrift hebben 'de kerck', 'de brouwerie', 'het bouhuijs' (boerderij), de 'voorpoort', 'den groote boogert', 'de Convents Boogert', 'de geest' (moestuin) en 'het dorp van Loosduynen'.

graaf Willem III in Nieuwveen bij Nootdorp 'een sticke veens omme hare barninghe (brandstof) daeruyt te delvene'. Dezelfde had in 1310 aan het klooster een molen gegeven, waar het eigen graan gemalen kon worden¹². Hout werd gekapt uit de naburige bossen. Misschien ontleende de Houtweg daaraan zijn naam. Een portier en een portierster worden nog in 1563 genoemd. De 'poort' was niet alleen de toegang tot het klooster, maar ook een sociale instelling. Daar ontvingen de vele armen van toen brood en kleren¹³.

Contracten wijzen uit, dat althans in de 14e en 15e eeuw zogenaamde proveniers in het klooster werden opgenomen: mannen en vrouwen, soms echt-paren, die hun bezittingen geheel of gedeeltelijk aan de abdij overdroegen in ruil voor huisvesting, kost, kleding, brandstof en soms nog andere voor-rechten. Jonge mannen konden als 'cnapen' in dienst komen. Zij hadden hun verblijf in het 'cnapenhuis' binnen de kloostermuren, zoals dat in 1441 genoemd wordt.

Als jongste leden van de kloosterfamilie golden de 'scholieren', meisjes, vaak nog kinderen, die op wens van hun ouders in het klooster geplaatst werden. Niet allen traden in, al werd de gelofte reeds op jeugdige leeftijd afgelegd, zoals in 1504 Maria van Almonde, die net 15 jaar was. In 1563 waren er 6 adellijke en 4 niet-adellijke scholieren. Een schoolmeester, die lezen en schrijven leerde, werd uit de kloosterkas betaald. Hij was blijkbaar niet inwonend. Tenslotte waren er nog de geestelijken: een biechtvader (confessor) en tenminste twee kapelaans. De kapelaans waren seculiere priesters, die hun inkomsten kregen uit de voor hun onderhoud gestichte kapelanieën, waarvan de abdis het benoemingsrecht had.

Geertruida, weduwe van Ogier van Wateringhe, stichtte op 18 mei 1267 zo'n kapelanie, waaraan tussen 1282 en 1289 heer Henricus als kapelaan te Loosduinen blijkt verbonden te zijn. Zijn zegel toont een staande Maria met kind. Later wordt gesproken over een kapelanie van de Gezegende Maria, gevestigd in het klooster van Loosduinen.

Op 21 november 1311 stichtte de welgeboren Jan Ommeloop uit Monster een kapelanie ('capelrie'), waarvan de akte in volledig afschrift bewaard bleef, ten behoeve van zijn zoon Jan en 8 december 1324 nog een ten behoeve van zijn zoon Claes met de bedoeling, dat zij priester zouden worden. In 1474 is er sprake van 'de' kapelanie, die Jan Ommeloop in het klooster vestigde. De abdis was collatrice¹⁴.

In 1419 blijken er twee kapelaans in functie te zijn, beide priesters uit het diocees Utrecht; in 1563 blijken beide uit Zuid-Nederland afkomstig. Het Generaal-Kapittel plaatste bij de opname in de orde Loosduinen onder toezicht van de abt van Cîteaux. Zijn taak was: het klooster te visiteren (bezoeken en controleren), de keus van de abdissen voor te zitten, de plechtigheden van inkleding en professie (gelofte-aflegging) te leiden en biechtvaders te benoemen. In de begintijd zal hij dat zelf gedaan hebben. In elk geval weten wij, dat hij in 1312 het klooster in eigen persoon visiteerde. Mogelijk is de uit de legende van Henneberg bekende Guido een uit Cîteaux afkomstige biechtvader geweest (1277), die later wijbisschop van Utrecht werd (1301-1309).

Door de afstand tussen Cîteaux en Loosduinen was de taak van de vaderabt moeilijk uitvoerbaar. Vandaar dat hij die overdroeg aan de abten van dichterbij gelegen kloosters. De meeste visitaties en daarom biechtvaders zijn uit Vlaamse abdijen afkomstig. Voorop Terdoest bij Brugge, de Cisterciënzer abdij die ook de bouwlieden van de kerk van Loosduinen leverde, en in 1291, 1299, 1316, 1338, 1385 en 1419 visiteerde. Dan Sint Bernard opt Schelt bij Antwerpen, dat in 1352, 1401 en van 1515 tot 1573 het opzicht had. Tenslotte Baudelo bij Gent, dat in 1352 en 1453 present was.

In de loop van de 14e eeuw moest worden ingegrepen omdat de tucht in de abdij veel te wensen overliet. Zoals al eerder werd opgemerkt: men nam de regel niet al te nauw in acht. Het toestaan van een eigen inkomen aan de koorzusters (prebende), dat in de 14e en 15e eeuw gewoonte was, gaf aan de nonnen een grote mate van vrijheid. Niet alleen de abdis, ook de nonnen maakten uitstapjes. Het klooster, dat een gastenhuis bezat, ontving vaak bezoek van hoge heren en dames met hun gevolg. Leden van de grafelijke familie en van de adel verbleven regelmatig binnen de muren.

De valkenjacht werd graag vanuit de abdij bedreven. Nadat het grafelijk bezit in Loosduinen was opgegeven, had bijvoorbeeld Floris V er nog een eigen valkenier, een zekere Rutger (1281). Alle jong gestorven kinderen van de graaf zijn in de abdijkerk begraven.

Ook met het strenge voedselregime van de orde werd de hand gelicht. Schenkingen voor jaarlijkse missen gingen vaak gepaard met een 'pitantie': een extra portie wijn voor elk lid van de kloosterfamilie¹⁵. Overigens waren ook in Rijsenburg en Terlee dergelijke toestanden.

In 1346 besprak de Utrechtse Synode klachten over nonnen in het diocees,

die als 'zedeloze en verfoeilijke personen' beschreven worden. Men gaf voorschriften, die herstel van de clausuur (= insluiting) beoogden.

Het hof in den Haag bemoeide zich in 1347 met de zaak en droeg de abt van Eiteren (O. Cist. bij IJsselstein) op een onderzoek in te stellen, omdat 'het clooster langen tijt in crancken state gestaen heeft'. Over zijn optreden en het effect ervan weten wij niets. Maar in 1352 neemt het Generaal-Kapittel van de orde opnieuw maatregelen en draagt de abt van Baudelo op drie nonnen, die met name genoemd worden, en 'een schande voor de orde en een aanstoot voor velen' heten, streng te straffen. Misschien verdwenen de excessen, maar de moeilijkheden bleven. In 1434 beschrijft biechtvader Joris een visioen, dat hij in de abdijkerk had tijdens het zingen van de mis op Sacramentsdag. Hij vertelt, dat hij de dag tevoren een zuster, die van haar kloostergelofte was afgeweken, van haar dwaling tijdens de biecht had teruggebracht.

Vanaf het midden der 15e eeuw zijn er hervormingspogingen gedaan. Een echte reformatie kwam pas in 1485 tot stand, toen abt Hendrik van der Heyden van de Duitse Cisterciënzer abdij Camp bij Keulen de clausuur herstelde. Van 1485-1514 visiteerde de abt van Camp of de prior van Klein-Galilea (bij Monnikendam), een dochter van Camp.

Vooraf de biechtvader Arnoldus Petri Katwijck (1485-1510) is van grote betekenis geweest, samen met abdis Eva van der Axvi. Eerstgenoemde heet 'een zeer groot hersteller zowel in geestelijke als wereldlijke zaken'. De abdis kreeg in 1499 van het hoogheemraadschap Delfland toestemming tot het optrekken van een kloostermuur langs de Looserlaan.

Met Arnoldus' opvolger Johannes van Amsterdam kwamen er moeilijkheden, waardoor het toezicht definitief bij Sint Bernard opt Schelt kwam. In de laatste eeuw van haar bestaan is de abdij in het spoor van 1485 gebleven. In 1512 bericht Jan van Naeltwijck: 'sij zijn van zeer goeder regerinck ende leven'. Ondanks hardnekkige slechte geruchten schreven de regeringscommissarissen in 1563 in hun rapport: 'de religie is aldair altijts reverentelijck en eerlijck onderhouden geweest'. In 1578 wordt van de kloosterzusters, die de eindfase meemaakten, getuigd: 'die haerluyden in groete geschicktheyt onder die heylige disciplin behouden hadden'¹⁷.

De rechtspositie van de abdij is omschreven in 1231 in de oorkonde van bisschop Wilbrand. Bijna alle pausen van de 13e eeuw hebben deze bevestigd of versterkt. Voor zover we weten is slechts zelden beroep gedaan op kerkelijke bescherming¹⁸. De protectie van de landheer bleek voldoende. Vanaf Willem II, die in 1253 de abdij vrijstelde van lasten, beden en schattingen, tot en met Jacoba van Beieren, die de reeds gegeven privileges en uitdruk-

kelijke bescherming het laatst bevestigde, hebben alle landvorsten hun goede gezindheid jegens Loosduinen vastgelegd. Hoe effectief die bescherming was, blijkt uit een groot aantal processen, waarin de graaf of zijn raad voor de abdij gunstige uitspraken deed.

In de 15e en 16e eeuw werd de positie van de abdij steeds ongunstiger door beperkende bepalingen t.a.v. het grondbezit van de kloosters en het erfrecht van de kloosterlingen, aanslagen in de belastingen (morgengeld en accijns op wijn en bier) en de economische achteruitgang. Ook de kerk vroeg financiële bijdragen, bv. voor het concilie van Trente. In 1563 wordt gerapporteerd 'dattet convent behouftig is'.

Tenslotte volgen hier nog enkele schokkende gebeurtenissen uit de geschiedenis van de abdij.

In het vroege voorjaar van 1359 deed een bende Delftenaren samen met enkele Kabeljauwse edelen een aanval op het klooster en mishandelde de bewoners. Zij keerden terug van het slot Polanen, niet ver van de abdij vandaan, bezit van de Hoekse edelman Philips I van Polanen, dat zij plunderden en in brand staken. Philips werd in 1375 in de abdijskerk begraven.

In 1488 teisterde de Jonker-Fransen-oorlog het Westland en werd ook het klooster gebrandschat.

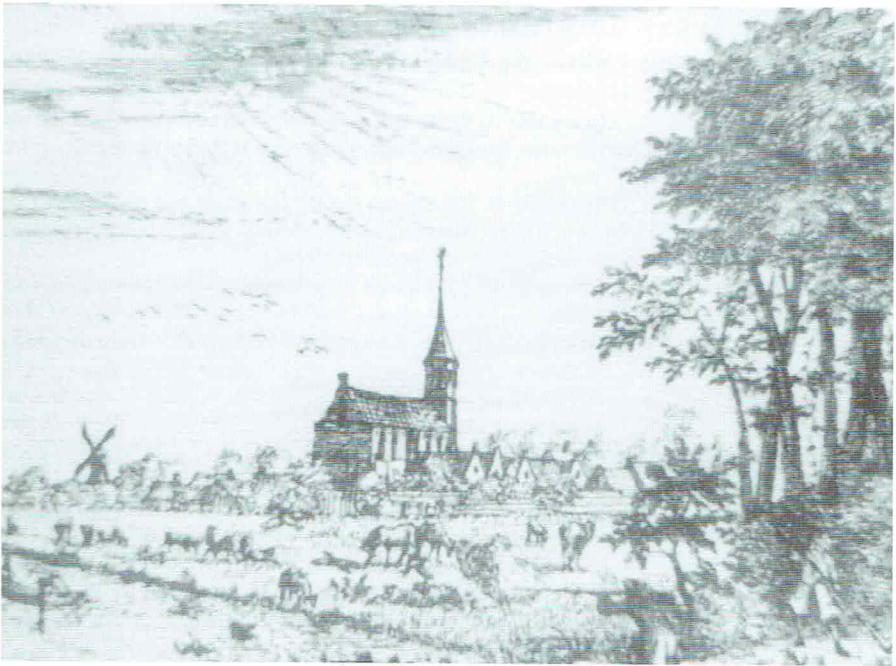
Op 28 december 1513 in een zeer koude winter werd de biechtvader Johannes van Amsterdam door de conversen van het klooster, die hem van fraude betichtten, ontvoerd. Eerst hielden ze hem verborgen in de uithof van Loosduinen, daarna versleepten ze hem naar een getraliede cel in de priorij van Warmond (O.Cist.). Daar werd hij tenslotte op 2 januari 1514 bevrijd. De conversen werden uiteraard bestraft.

In 1573 moet de abdij door de bewoners in haast verlaten zijn. Waarschijnlijk voor 1 mei, want vanaf die datum betaalden de Staten van Holland later alimentatie.

In 1598 leefden nog 7 vroegere koorzusters en 5 lekezusters, die hun levensonderhoud uit de geconfisqueerde abdijgoederen ontvingen. De laatste abdis stierf oktober 1574 en werd in de Kloosterkerk in den Haag begraven. De volledige verwoesting van het complex had plaats in de jaren 1573 - 1575, beurtelings door Spaanse troepen en Geuzen. Na het ontzet van Leiden (3 oktober 1574) plunderde een troep Geuzen de gebouwen, zoals we uit een verslag weten. De ruïnes zijn onder leiding van de eerste predikant van Loosduinen, ds. Meursius, grondig gesloopt om van het abdijterrein weer cultuurgrond te maken.

In 1590 waren er nog altijd enige steenhopen aanwezig, in 1603 blijkt de arbeid van de predikant, 'die bij lankheijt van tijde met grooten moeijten ende excessive kosten de pleijne of grond daar toe het getimmert vande Abdije eertijts tot Loosduinen opgestaan heeft, puijnhopen en anders geslecht, de grachten ende laegten gevult, ende eijndelijk soo veel te wege gebracht, dat deselve grond (hoewel seer hoog) in Land verandert, ende eenigsints mag gecultiveert worden', met succes afgesloten te zijn.

Alleen de toren bleef ongedeerd, van de kerk bleven de muren staan. Tot vandaag bewaren toren en kerk de herinnering aan het boeiende verleden van de Loosduinse abdij.

Afbeelding 5:
Hoe landelijk het eens was!

Ets van A. Zeeman, omstreeks 1725, met een deel van de groene heuvel, de kerk en de molen.

De abdisen van Loosduinen

N.B. De jaartallen geven aan wanneer zij in de oorkonden genoemd worden, vanaf 11. de regeringsjaren.

1. YMMA (van Rijswijk?)	1240, overleden 20 maart 1270
2. ALEYDIS	1267, overleden 20 november
3. MECHTELDIS ¹	1279, overleden 22 juli
4. CLARA ²	1291
5. MABELIA	1299-1305, overleden 6 april
6. BEATRIJS	1312-136, overleden 25 maart
7. MARIE VAN BORSELEN	1319-1321
8. MARGARETHA VAN WALCHEREN	1325, overleden 12 januari
9. GEERTRUYT VAN HAERLEM	1328, overleden 13 januari 1331
10. CATHARINA VAN ABBENBROECK	1334 - 5 oktober 1369, toen zij overleed
11. SWANENBURGH VAN STEENVOERDE	1369 - 21 oktober 1407, idem
12. HEYLWIG VAN DER LECKE	1407 - 14 augustus 1431, idem
13. LUTGAERT VAN DER A	1431 - 1467, toen zij aftrad; overleden 1468
14. YDA VAN MALBURGH	1467 - 7 oktober 1472, toen zij overleed
15. BEATRIX VAN CRAIJESTEIN (VAN DER STALE)	1472 - 1483 (?)
16. EVA VAN DER A	1483 (?) - voorjaar 1509, toen zij overleed
17. CATHARINA VAN DER DUSSEN	17 mei 1509 - 1538, toen zij aftrad; overleden 1542
18. ANNA VAN EGMOND	1538 - 30 oktober 1563, toen zij overleed
19. FREDERICA VAN DER DUSSEN	21 nov. 1563 - okt. 1574, idem
20. MARGARETHA VAN OOSTENRIJK ³	1598

¹ Dirk Pauw geeft haar naam in zijn kroniek. In een afschrift van een oorkonde heet zij B., waarschijnlijk een schrijffout voor M.

² Clara was waarschijnlijk een bastaarddochter van Otto van Holland, bisschop van Utrecht.

³ Margaretha van Oostenrijk werd door koning Philips II benoemd en heeft alleen de titel gedragen.

3. De legende van Henneberg¹⁹

Ds. W. E den Hertog

Het fraai gerestaureerde bord met de twee doopbekkens, dat aan de zuidmuur is opgehangen, vertelt de legende van Henneberg, die Loosduinen bekend heeft gemaakt tot ver over de grenzen. Toch heeft deze legende een sterke historische achtergrond, die hier eerst verteld wordt.

Margaretha van Henneberg was het jongste kind van Machteld van Brabant en graaf Floris IV van Holland, in 1234 na de dood van haar vader geboren. Machteld reisde met haar en haar andere dochter Aleid in 1244 en volgende jaren naar Brussel, waar haar broer Hendrik II hertog was, om een geschikte huwelijkskandidaat te vinden. In 1246 trouwde Aleida dan ook met Jan I van Avesnes en in 1249 werd het huwelijk gesloten tussen Margaretha en graaf Herman I van Henneberg, die tien jaar ouder was dan zij. De Thüringse graven van Henneberg hadden hun stamslot in de buurt van Meiningen. Het eerste kind uit dit huwelijk stierf niet lang na de geboorte en werd in de abdijkerk begraven²⁰. Na Margaretha's dood blijken er nog twee kinderen in leven geweest te zijn: een zoon Poppo en een dochter Jutta. Margaretha stierf op 26 maart 1277 in de leeftijd van 42 jaar nadat zij bevallen was van een zg. 'mola hydatosa', een degeneratie van de foetus, die de vorm van een druiventros krijgt, wat bij vrouwen op deze leeftijd meer voorkomt²¹.

Om politieke redenen was zij begin 1277 naar haar geboortestreek gekomen. Op 22 augustus van dat jaar getuigt Floris V, dat hij bij het sterven van zijn tante tegenwoordig was met vele andere geloofwaardige personen, toen zij aan haar kameniers Bartradis en Machteld een stuk grond vlak bij het klooster van Loosduinen vermaakte, dat deze aan de abdij van Rijnsburg verkochten.

Margaretha werd begraven in de kerk van het klooster, waar ze graag logeerde. Ze blies haar laatste adem uit in de infirmeria (ziekenafdeling) of het gastenverblijf. Haar graf lag volgens ooggetuige Jan van Naeldwijck links langs de noordmuur 'midden in der kercke daer die ghemeint van den volcke mach comen'.

De infirmeria werd in het testament van Gerrit van Wateringen (1282) speciaal bedacht. Hij wilde ook in de abdijkerk begraven worden. Jan van Naeldwijck maakt duidelijk dat de kerk in twee gedeelten gescheiden was: het koor, dat alleen voor de koorzusters gereserveerd was, waar het hoog-

Afbeelding 6:

De legende van Henneberg bleef bewaard op het in 1980 fraai gerestaureerde bord. Het bestaat uit twee panelen in een stijlvolle renaissancelijst, die omstreeks 1620 vervaardigd moet zijn. Links de Nederlandse tekst in gotische letters en rechts de Latijnse tekst. De koperen bekkens, die blijkens onderzoek uit het begin van de 17e eeuw dateren, werden eveneens zo goed mogelijk in hun oorspronkelijke staat hersteld. Het bord hangt aan de zuidmuur van de abdijkerk ongeveer tegenover de plaats, waar gravin Margaretha werd begraven.

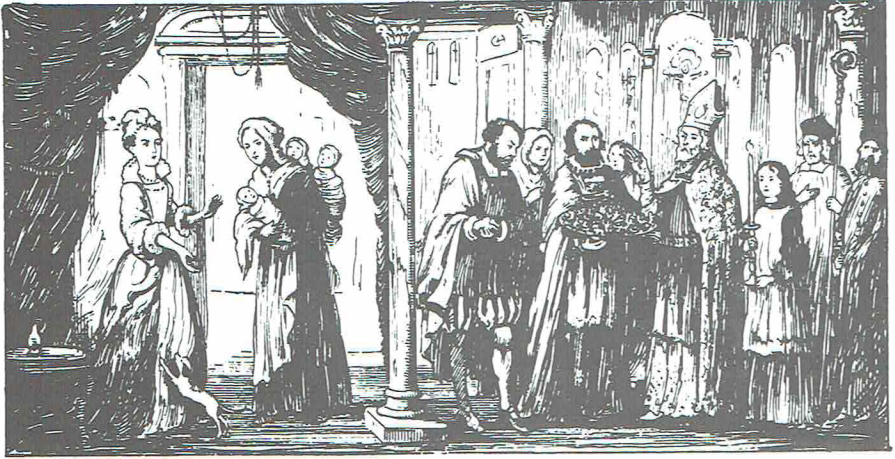
altaar stond, en de overige kerkruimte, waar de rest van de kloosterbevolking mocht komen. Tussen beide delen zal zeker een hek gestaan hebben. Op de zerk was met koperen letters in het latijn de volgende tekst aangebracht: 'Dit graf bevat het gebeente van de edele vrouwe, die toen zij leefde, graag te Loosduinen verbleef. Zij heette Margaretha, zij geniet de eeuwige rust. Zij was zuster van Willem de Doorluchtige Koning van Duitsland en gravin van Hennenberch. Zij stierf in het jaar des Heren 1276, precies op Goede Vrijdag op het negende uur. Bidt voor haar'²².

Volgens de kerkelijke voorschriften moet de misgeboorte gedoopt zijn. Een Utrechtse wijbisschop Guido, die dit gedaan zou hebben, heeft inderdaad als zodanig van 1301 tot 1309 gefungeerd²³. Hij was monnik van de Cisterciënzer orde, omstreeks 1250 geboren, in 1327 overleden te Clairvaux. Mogelijk was hij in 1277 biechtvader te Loosduinen, in opdracht van de vaderabt van Cîteaux.

De legende is ontstaan binnen de kloostermuren als een mirakelverhaal. De oudste vermelding legt daar de nadruk op: 'In desen tiden soe gheschiedde een scoon vreemd mirakel ... dat die overste God geschien liet om openbaerlic te kennen te geven, dat hi aller dingen volmachtig is in den hemel ende in der aerde'.

Van de gravin wordt daarna verteld: 'Si en woude in geenre wijs geloven, dat een wijf meer dan een kint tot eenre dracht hebben mocht bi enen man'²⁴, so dat tot eenre tijt een goet wijf genas van tween kinderen tot enen male bi haren echten man, daer si slechts seyde, dat si twe mannen gehadt hadde, en woudes anders niet geloven, hoewel dat men haer bewijsde, ende meesters haer informeerden dattet natuerlic waer, dat een wijf bi enen man hebben mochte zeven kinderen'²⁵.

Het is amusant dat Jan van Naeldwijck tot haar verdediging aanvoert: 'die goet was ende also onnosel van leven dat sij nijet en wiste doe sij out was boven xlj jaeren dat een wijf hebben mocht en ter werelt brenghen op eenen tijt tot eenre dracht twee kinderen. Dat een goet teijken was dat sij meer met die nonnen susters ende maechden was int cloester om goet te horen van God ende van sijn lieve wtvercoren heijligen dan mitten Waerlicken (wereldlijke) menschen heren off vrouwen die van ijdelheijt ende tijtlicken dinghen lust te spreken off te horen'²⁶. Bij verdere uitbreiding heeft de legende een aantal romantische toevoegingen gekregen. De vrouw met de tweeling zou een bedelares geweest zijn, die juist weduwe geworden was, en om een aalmoes vroeg. De gravin zou haar hardvochtig beschimpt en verjaagd hebben, zodat ten gevolge van het door de arme uitgesproken

Afbeelding 7:

'Het mirakel van de gravin van Henneberg'.

Pentekening van E. van Offel naar een opmerkelijk schilderij dat Michael Waginger in 1712 maakte en dat nog altijd aanwezig is in de voormalige slotkapel op de Thierberg bij Kufstein. Het vervangt een ander schilderij, dat bij een brand omstreeks 1700 verloren ging. Het slot op de Thierberg was destijds bezit van Margaretha van Beieren, de moeder van graaf Willem V (1311-1356).

vloekwoord zich Gods straf in de monstergeboorte voltrok. Ook de naamgeving van de kinderen (de 'Jantjes en Betjes', zoals Jacob van Lennep zegt) en het feit, dat ze allemaal 'vol maect van leden' waren, werd later verzonnen.

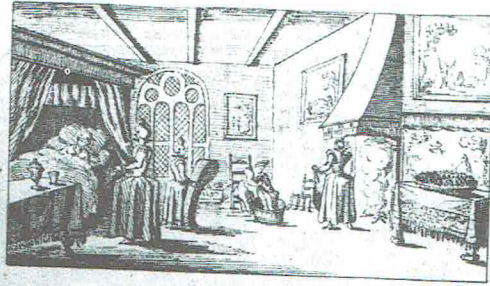
Kritiek op het verhaal als volksbijgeloof bestond al vanaf het begin van de 17e eeuw, toen Erasmus het aan de kaak stelde. Een zeer uitgebreide literatuur zowel in binnen- als buitenland tot in onze tijd toe, heeft er ruimschoots aandacht aan besteed.

Ten onrechte is getracht voor het mirakel een rationele verklaring te vinden in de geboorte van een tweeling.

Deze verklaring berust op het veronderstelde feit dat het jaar vanaf Pasen berekend werd én de pas in de 15e eeuw gebezigde zinsnede 'zoveel kinderen als er dagen in het jaar zijn'. Zeer waarschijnlijk rekende men het jaar echter zoals toen meer voorkwam, vanaf Goede Vrijdag²⁷.

Er moet aan het begin van de 16e eeuw (of reeds eerder) een wandbord met één bekken gehangen hebben; het moet met de abdij ten onder zijn gegaan²⁸. Een oude tekst bleef bewaard, die als volgt luidde:

*D'onuitspreeckelicke Godeskracht
Mach men menichsins wel mercken:
Want eens een frouken voortbragt
Twee kynder te samen in der wercken:
Dat verwonderde heur Vrou Margriet Hertogien
Dat een wiff by eens mans beleijscht mach dragen
kynder niet meer dan ien,
Daar nae leet Godt geschijen
Wonder groot, want sy wan
Vierde halfhondert kynderen ende 14 tot eenre dragt by eenre man.
De kynder kerstede Bisschop Gy in een becken claer.
Daer waren hoge geboren Peeten, als Princen, Vorsten, Vrouwen,
dats waer;
Der fruchten starfsi; ende was Germana van Alemannien
Willems Coninck, van Holland Grave, al sonder wane.
Dit was een wonderlick dinck. Doe sy bleef,
Men jaeren duysent CC ende LXXVI schreef
Op ten goeden Vrydach, ten negen uuren.
Haer siel moet in eeuwigheijt dueren.*

A f b e e l d i n g

van de

wonderlyke kinder-baaring

van Vrouw

M a r g a r e t a van Holland

Graavin van Hennenberg;

zoo als deze geschiedenis in
de Abdy van Loosduynen
op een geschilderd taferoel
van oude bewaart is.

Afbeelding 8:

Tekening van K. van Alkemade naar het geëtste prentje van Pieter Kaerius, dat voor het eerst in 1613 gedrukt werd als illustratie in de franse uitgave van L. Guicciardini's 'Descriptione di tutti i Paesi Bassi' (Beschrijving van alle Nederlandse Provinciën). Het is de oudst bekende afbeelding van 'het wonder van Loosduinen'.

Het in 1980 gerestaureerde bord, dat nu aan de zuidmuur van de kerk hangt, dateert uit het begin van de 17e eeuw. Op initiatief van ds. Jacobus Meursius vervaardigd, zou deze het verloren bekken door twee exemplaren, afkomstig van de ‘lommert of oumerkt’ in Delft, vervangen hebben. Het wapen van de gravin (‘zijnde een gekroond Ovaal, met een op- en neer gaande Linie doorsneden, aan welks regter zyde een Hen, en aan de slinker zyde een Leeuw staat’), dat boven de bekkens was aangebracht, ging verloren²⁹.

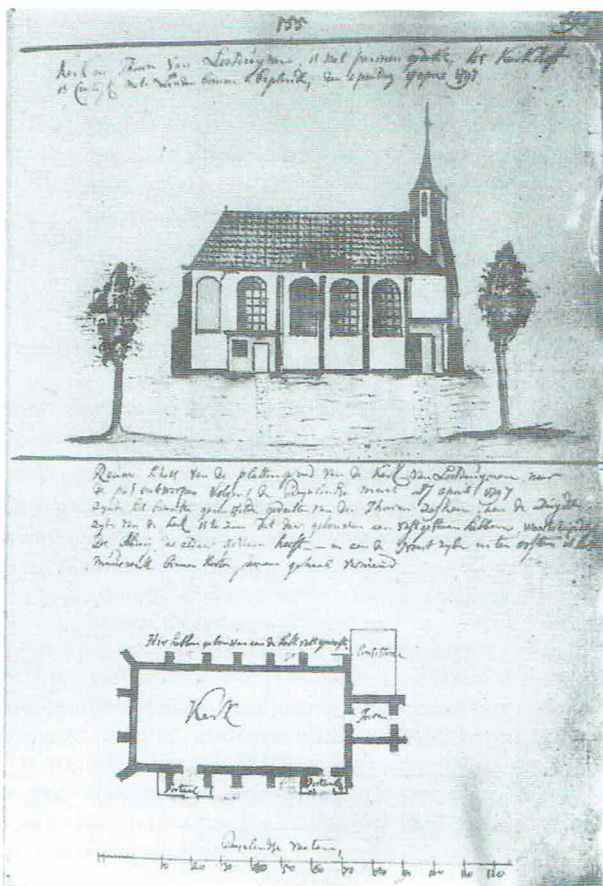
Het volksbijgeloof bleef ook na de reformatie voortduren. De aanraking van de doopbekkens zou de vruchtbaarheid bevorderen van kinderloze vrouwen. Omdat ze buiten bereik hingen, wierpen zij (zo vertelt Jacob Westerbaen, de stichter van Ockenburgh) ‘haare handschoenen en neusdoeken derwaerts’. Nog aan het eind van de 18e eeuw verkocht de koster gedrukte kopieën van de tekst op het bord³⁰.

Een derde bord heeft gehangen in de Loosduinse herberg ‘Het Wapen van de Prins van Oranje’. Het was eens eigendom van de daar bijeenkomende rederijderskamer ‘d’Oranjespruit’ met de zinspreuk ‘Door Duynen bevryt’. Onder een echt rederijkersrijm is de bevalling afgebeeld in een 17e eeuwse kraamkamer met vuurmand en bakermat. Het bekken met de kindertjes staat als een verjaardagstaart op tafel. Als datering wordt gegeven ten tijde van Prins Maurits’, d.i. vóór 1625. Voorbeeld was een prentje van Pieter Kaerius uit 1613³¹. Het bord is in bruikleen door de gemeente Den Haag aan de kerk afgestaan en hangt nu aan de noordmuur van de kerk.

Tenslotte: vele bezoekers zijn speciaal naar ‘het wonder van Loosduinen’ komen kijken. Zo in 1549 de toenmalige kroonprins Filips, die op zijn rondreis door de Nederlanden met zijn gevolg het klooster aandeed, waarbij de legende extra vermeld wordt. En in 1660 de Engelse diplomaat Sir Samuel Pepys, die daarvan in zijn beroemde ‘Diary’ verslag doet.

Afbeelding 9:
Zegels van gravin
Margaretha en graaf
Herman van Henneberg,
getekend naar het origi-
neel (verloren gegaan)
door K. van Alkemade
(1654-1737).

Afbeelding 10:

Prentje uit 1797 van het aanzicht der kerk van de noordzijde en een plattengrond van het interieur.

‘Kerk en Thoon van Loosduynen, is met pannen gedekt, het kerkhof is sierlijk met Linden bomen bepland, den 2 paasdag 1797’.

‘Ruwe schets van de plattengrond van de Kerk van Loosduynen, met de pas ontworpen Volgens de Reijnlandsche maat, 17 april 1797, zijnde het bovenste gemetselde gedeelte van den thooren zesken. Aan de zuydztzijde van de kerk is te zien dat daar gebouwen aan vast gestaen hebben, waarschijnlijk de abdey, die aldaar gestaen heeft en aan de Noordzijde en ten Oosten is het muurwerk binnen korten jaren geheel vernieuwd’

4. Na de reformatie

Vincent Hildebrandt

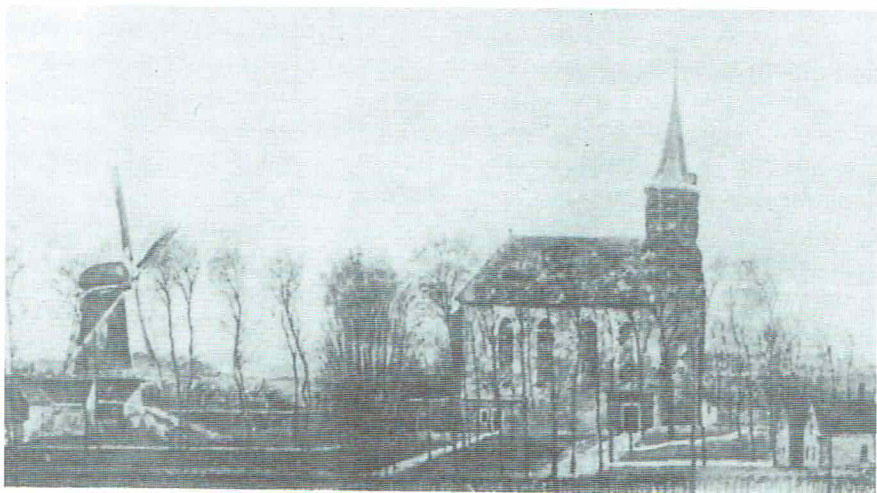
Na bijna 350 jaar als kloosterkapel gefunctioneerd te hebben, werd de abdijkerk in 1580 toegewezen aan de hervormden, die het gebouw tot op de dag van vandaag beheren. In die bijna 400 jaar is er veel met het gebouw gebeurd. Hieronder zullen we een beeld schetsen van alle veranderingen die in de loop der tijden in en om het gebouw hebben plaats gevonden, tot de recente restauratie haar beslag kreeg.

Voorbereid door het werk van de hagepredikers in het Westland wordt voor het eerst in 1574 van een Hervormde gemeente gerept. Een schuur van het toenmalige landhuis Kraayenstein schijnt aan de gemeentelieden onderdak te hebben geboden. In 1577 is men bezig voor de gemeente een predikant 'te versuecken van die Staten van Hollant'. In 1578 kon de eerste predikant benoemd worden, in de persoon van Jacobus Corneliszoon Meursius.

Op 7 juni 1580 schonken de Staten de vervallen en 'geheel openliggende' kerk 'aan de gemeene buyren van Eykenduynen en Loosduynen 't Woord des Heren beminnende', met de gehele erom liggende plaats van het klooster, 'gelijk deselve met muyren en gragten zijn afgedeelt en omgetrokken, groot omtrent acht morgen lands, geldende jaarlijks 11 à 12 guldens, om die te laten gebruyken en d'inkomste van dien t'emploieren tot reparatie, timmeringe, exercitie en onderhout soo van de voorsz. kerk, als de woonplaats van den predikant, den tijd van 10 jaren eerstkomende en daertoe nog vorder te mogen doen gebruyken verstrecken en emploieren de steen van vervallen muyren, eendeels streckende om de voorsz. boomgaard en landen en voorts verkoopen eenige bomen daer in staende, die mede vergaen, om met de penningen daar afkomende te besteden de timmerage en vervallen de eerste penningen van de selve besteding'.

Dit eerste herstel behelsde het optrekken van een muur ter afsluiting van de oostzijde der kerk; het koor was geheel verwoest en werd niet herbouwd. De openliggende kap werd nagenoeg geheel vernieuwd en er werden brede gotische ramen in de noord- en gedeeltelijk ook in de zuidgevel uitgehakt. De preekstoel e.d. kwam uit de afgebroken kerk van Eikenduinen.

In de resoluties van de Staten van Holland lezen we hierover: 'Op verzoek van de gemeene buiren en inwoonders van Eykenduynen, om haare kerke en tooren te moogen houden staende, mits opleggende de honderd tagtig gul-

Afbeelding 11:
Gezicht op de kerk voor de
verbouwing van 1908.

dens daar vooren deselve is verkogt, is geapostilleerd als hier na volgt: De Staaten van Holland verklaren, dat met de demolitie en afbreeking van de kerke en tooren in dessen geroert, geprocedeert sal worden voor kerstmis toekomende, agtervolgende het contract dat met de koopers dies aangaande is gemaakt, en hebben de Staaten voornoemt voorts geordineert en ordonneeren by deesen, dat agtervolgende het selve contract, de predikstoel en andere gestoeltens latryne en catbanken weesende binnen de voorschreeve kerke, geleevert sullen worden in handen van de kerkmeesters van Loosduynen, om in de kerke aldaar geaccomodeert te mogen worden als na behooren'. (14 december 1580).

Omdat 'deselve reparatie met de optimmeringh van den predikantshuys veel gekost heeft', ordonneren de Staten in 1586: 'De duivenvlugt aan den thoorn sal in 't openbaer verpagt en de penningen van dien komende, zullen mede verstreckt worden tot reparatie van de kerke en thoorn; des sal in 't verpachten gestipuleert worden dat de huyrman de duiven sal houden uyt de kerk, omme deselve niet te vervuylen'.

Eerst in 1587 gaven de Staten toestemming om een klok met uurwerk in de toren te plaatsen.

De kosten van het uurwerk mochten van de Staten uit de inkomsten van de kloostergoederen worden gehaald, 'vermits het onvermogen der inwoonders'; ook de schoolmeester kreeg 60 ponden van XL grooten van de rentmeester van Loosduinen, waarvoor hij de klok moest luiden ter predikatie en elke maand de kerk doen vegen naar behoren.

De overige goederen en landerijen werden aangeslagen tot alimentatie der nonnen en tot onderhoud van de predikant.

Zo is de Hervormde gemeente begonnen - en het zal niet zijn meegevallen, in die woelige beginjaren.

In de kerkboeken vinden we de belangrijkste gebeurtenissen tot 1791, wanneer de kerk wederom ingrijpend wordt verbouwd.

- 1622 De gecommiteerde Raden staan toe in de kerk voor de preekstoel een hek te maken en 'een afschot van deelen tot een kerkekamer'.
- 1632 Toestemming om de toren te repareren.
- 1656 De goederen 'specterende tot de abdije van Loosduynen, predicaeren en St.Agneten in den Hage ten overstaan van Ed. Mog.

- Heeren gecommiteerde verkogt (...) soo dat aldaar niets van 't gemeene land scheidnd overgebleven te zijn als de kerk, kerkhof en 2/3 van de kerklaan komende 1/3 aan de diaconielanden daar aan-gelegen de pastorie met de bogaart en over pat tot op de kerklaan'.
- 1735 Toestemming aan de kerkmeester om 'twee gordijnen te doen maaken voor de glazen in de kerk'.
- 1740 De kerkmeester vraagt de Gecommitteerde Raden 'wat som van penning hij voor 't rest van de kerk zal invorderen wegens 't inhangen van het prachtige wapenbord en ornamenten in de kerk'
- 1740 De kerkmeester wordt geautoriseerd 'om de Vijf Taferelen in de kerk te doen schoonmaken, repareren en overschilderen, mits niet excederende de 120 guldens aan onkosten'.

In 1791 blijkt een tweede algeheel herstel noodzakelijk. De toenmalige predikant, Ds. Jan van Eyk, klaagt:

'Ons kerkgebouw, voor ruim twee eeuwen ter waarneming van den hervormden godsdienst ingerigt, was onaanzienlijk en vervallen, ontheiligt door den tijd, die alles schendt. (...) De aandacht van Hun Ed. Mog., welke uit naam van 's Lands vaderen, de belangen onzer kerk ter harte neemen, werd hier op gevestigd. Zij hadden medelijden met de vervallen muuren van ons Sion: zij konden niet langer gedogen, dat een treurig schemerlicht het onderzoek van het hartverblijdend evangelie, en het zielstrelend psalmge- zang moeilijk maakte; veel min, dat het opstijgen der verdorvene dampen van de lijken, het aanhoren van het woord des levens gevaarlijk deed worden - en - zij vernieuwden, zij versteevigden de muuren; zij beschikten voor het daglicht vrijer en voeglijker doortogt; zij spaarden geene kosten, om de graven aldus in te rigten, dat de overblijfszels der gestorvenen de leevenden niet konden beledigen. Ja, zij maakten de toegangen tot dit Heiligdom ruimer en deftiger; zij overwelfden deze Tempelzaal, opdat de klanken van het lieflijk evangelie, en van het heilig psalmgezag met meer welluidendheid de ooren strelen mogten'.

Op last van Hun Ed. Mog. werd het gebouw dus ingrijpend opgeknapt, nadat met verenigde krachten de kerkelijke financiën waren verbeterd.

'De graven werden niet slechts geruimd, maar ingerigt als overwelfde graf- kelders; de bouwvallige achtergevel geheel vernieuwd, deze benevens de zuidmuur met sterke contraforten voorzien; de gewone ingang verbeterd en

verruimd; een nutteloos glasraam toegemetseld; aan de andere zijde een geheel nieuw gemaakt en een klein vergroot (terwijl alle glasraamen, voorheen in lood, nu in hout gezet zijn); eindelijk een voeglijke trap naar het okzaal vervaardigd, en de zolder van de kerk gekoepeld; zoo dat ons kerkgebouw, het zelfde, als het te vooren was, niet meer gelijkt'.

Ook het orgel, waarvan het hoofdwerk reeds in 1780 was gebouwd door Joachim Reichner, werd door deze met een rugwerk gecompleteerd.

De gerestaureerde kerk met haar vergrote orgel werd op 19 november 1791 ingewijd 'met eene toepasselijke redevoering' door de reeds genoemde predikant Jan van Eijk, waarbij 'behalve andere aanzienlijke lieden van onderscheiden rang en gezindheid' aanwezig waren 'Z.D.H. de Heer Prince van Oranje Nassau, Neerlands erfstadhouder etc., onze geliefde Ambagtsheer, als ook het Ed. Achtb. geregt van Monster'.

De predikatie ging over psalm XCIII, vers 5b, terwijl de dienst werd opge-
luisterd door de toenmalige schutterij van het dorp.

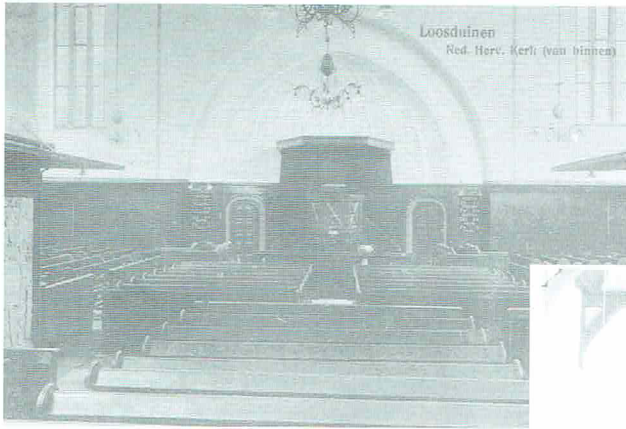
Rond 1800 is de kerk uitvoerig beschreven door de Nederlandse Stadsen Dorpsbeschrijver, waardoor we ons een goed beeld kunnen vormen van hoe de kerk er na de restauratie heeft uitgezien.

'De kerk der gereformeerden staat onder den rechtsban van Monster; zij is een langwerpig vierkant gebouw, van een tamelijke ruimte en hoogte. Voor nog maar weinige jaren was zij door haaren hoogen ouderdom zeer verval-
len en te dier oorzaake zo van buiten als van binnen, zeer sterk gerepareerd, ten beloope van ongemeen hooge kosten; tegelijk werd zij van een schoon ruim portaal voorzien, zodanig dat zij thans nauwelijks voor hetzelfde gebouw gehouden kan worden.

Het dak is met rode pannen gedekt, wordende van binnen door geen pylaren ondersteund, maar is aldaar beschoten en met helderen kleuren geschilderd.

De predikstoel staat tegenover den toren, aan het einde van het ruim. Aan beide zijden, tegen den noord- en zuidmuur, staan gestoelten en zitplaatsen voor den Ambagtsheer, Gecommitteerde Raden, verdere Regeerings leden en anderen;

het midden is geheel met stoelen bezet; gemelde predikstoel, het doophek en alle gesloten zitplaatsen, zijn in eene welgeregelde orde gesteld en hebben een helderen bruine kleur. (...)

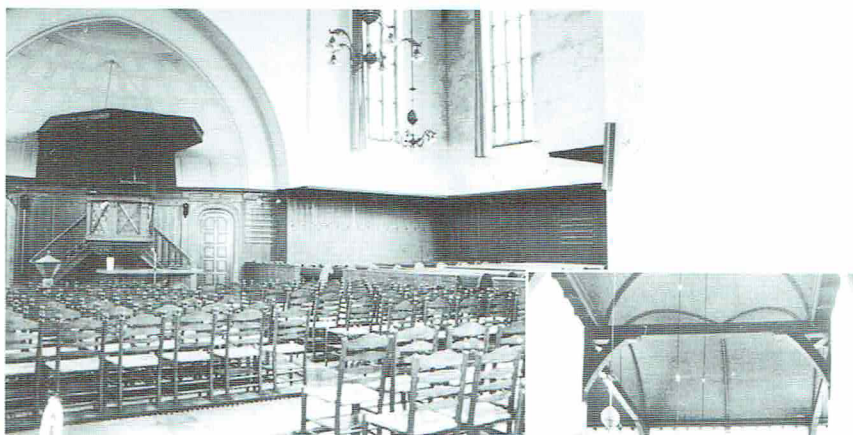

Afbeelding 12:
 Interieur van de kerk na 1908 en
 voordat in 1952 de banken door
 stoelen werden vervangen.

Het orgel is in alles bezienswaardig; onder het orkest boven de torendeur is een bord, waarop men de historie des orgels leest, met bijvoeging dat het gemaakt is door J. Reichner, Mr. Orgelmaker in 's-Gravenhage.

Het ruim der kerk is versierd met wapenborden van verscheidene familiën, onder welken dat van de schenker des orgels voornoemd; laager hangt er een van den Prins van Oranje als Ambagtsheer en onder hetzelfde dat van Polanen, 't welk 't wapen van Monster is, aan de noordzijde naast de predikstoel, tegen de muur, ziet men de twee bekkens, - zo ze 't waren, want men vertelt dat de originelen gestolen en deeze derhalve slechts copyen zijn - waarin de beruchte 365 kinderen van de Graavinne van Henneberg gedoopt zijn; onder de bekkens is een bord geplaatst, waarop dit gewaande wonder in 't latijn en hollandsch beschreven staat, en waarvan door den koster gedrukte copyen verkocht worden. (...)

Afbeelding 13:
 Interieur van de kerk na 1952.

Hier en daar zijn in het ruim nog verschillende borden tegen den muur geplaatst. De kerkeradskamer, zijnde nevens den toren, is een goed vertrek. In hetzelfde hangt een portrait van den bisschop Guido (van Utrecht) welk portrait zeer vervallen zijnde, nu sedert 2 à 3 jaar opgehaald is.

De toren is aan de kerk vierkant gebouwd, doch is boven agtkant en met een spits met leien gedekt pronkende. Aan dezelve ziet men alle tekenen van oudheid. Er is een goed uurwerk in met eene klok, die het heel en half uur voluit slaat.

Dezen kerk en toren staan op een verheven plein gebouwd dat geheel met bomen geplaat is, waarvan het kerkhof met een muur is afgesloten.

De gemeente wordt bediend door een zeer geleerd heer Jan van Eyk, behoort

ende onder de classis van 's-Gravenhage. De kerkeraad bestaat uit de gezegden predikant met twee ouderlingen en twee diakenen, waarvan ieder jaar één ouderling en één diaken afgaat.

De pastorie staat mede onder den rechtsban van Monster; is een schoon en luchtig gebouw met een fraaie tuin; boven het hek van den ingang naar den tuin aan de straat, staat het wapen van Holland'.

Zo belanden we dan in de 19e eeuw.

Door het ontbreken van enkele notulenboeken van de kerkvoogdij, is het niet mogelijk een compleet beeld te krijgen van alle gebeurtenissen rond de kerk, terwijl in het algemeen de informatie die men in de boeken opneemt, steeds geringer wordt.

Zo zijn de wapenborden, die de Stads- en Dorpsbeschrijver in 1798 nog vermeldt, blijkens een inventarisatielijst in 1871 niet meer aanwezig; het bord met de legende van de gravin van Henneberg bevindt zich al in 1836 niet meer in de kerk, maar in de oude consistoriekamer, gezien het feit dat een aannemer de opdracht krijgt 'In de oude consistoriekamer (o.m.) twee aanwezige borden aan elkander te vereenigen met een kroonlijst (...), vervolgens de bovenschilden te repareren en zoveel mogelijk de zelve boven de borden plaatsen en daaraan of bij twee bekkens plaatsen'. In 1931 blijkt het bord in het achterportaal van de kerk terecht te zijn gekomen, in 1952 wordt het tegen de zuidmuur opgehangen. Thans is het opnieuw aan de zuidmuur bevestigd.

In 1823 wordt een akkoord gesloten tussen de kerkvoogden en het Bestuur der Domeinen tot de afkoop ineens, door het bestuur der Domeinen, van de verplichtingen die dat bestuur had 'wegens den overgang van de geestelijke goederen aan den Staat, anno 1575, met betrekking tot het opbouwen, repareren en onderhouden van de parochiale kerk en toren, benevens het pastoriehuis'.

Regelmatig worden herstellingen uitgevoerd aan kerk, toren, kerkhof en pastorie.

- in 1843 wordt een lening gesloten tot de bouw van een kerkekamer (= consistorie).
- in 1848 worden meer zitplaatsen geschapen, waartoe oude banken veranderd en nieuwe bijgemaakt worden.
- in 1866 is er sprake van een nieuwe pastorie.

- in 1873 vinden tamelijk uitgebreide werken plaats. Buiten worden de muren e.d. hersteld en bepleisterd, terwijl binnen de 'stenen en houten vloeren' worden hersteld (de houten vloer van het doophek blijft 0,06 m hoger dan de vloer in het overige gedeelte van het kerkgebouw) en nieuwe banken en toebehoren worden geïnstalleerd.

Omstreeks 1900 wordt de kerk door F. L. Geldmaker jr. als volgt beschreven:

'Wie heden het klooster te Loosduinen bezoekt, vindt het ruime plein, waar eenmaal de abdij stond, nu met bomen beplant, nog in wezen. Aan den vaart en langs het pad naar de kerk zijn eenige woningen gebouwd en dichtbij de kerk vindt men het huis van den doodgraver. De oude consistoriekamer aan den zuidkant van den toren dient nu tot stovenhok. In 1843 werd een nieuwe consistoriekamer op de plaats van het oude koor tegen de scheidingsmuur aangebouwd. In dit gebouw vindt men nu het bekende bord met de twee bekkens.

De kerk zelve is ruim, luchtig en zeer wel onderhouden en heeft een houten zoldering. Rechts van den preekstoel ligt onder de banken en gedeeltelijk voor de eerste der beide uitgangen aan de noordzijde een zeer fraaie grafsteen, met opschrift:

HIER LEIT BEGRAVEN DE ED. HEER GERRAERT
DE RAET, STERFT DEN 9 OCTOBER 1688.

HIER LEIT BEGRAVEN DE HO. WELG. JUFFR.
MARGARETHA V.D.DOES, OBIJT 31 MAY 1689.

De wapens der kwartieren zijn zeer fraai op den steen uitgehouwen. Een andere grafkelder strekt zich overlangs door de kerk uit van de preekstoel in de richting van het orgel.

Het bord dat de schenker van het orgel vermeldt, hangt tegen de toren. Er is bijgeschilderd: 'vernieuwd door J. Bätz & Comp.'

In de kerk zelve hangen geen wapens of borden meer, waarschijnlijk zijn deze in 1795 weggenomen (...).

De tegenwoordige predikant, dr. Köhler, verhaalde mij, dat hem door oude

lieden verzekerd was, dat er bij verbouwing een geraamte in een muur was ontdekt. Men dacht hier te doen te hebben met het overblijfsel van een wederspannige non, die tot straf indertijd ingemetseld was. (Het is de vraag of een dergelijke straf heeft bestaan. Mij is er geen voorbeeld van bekend). Men liet het zoals 't was en heeft het weder toegedekt.

Van buiten zijn kerk en onderste gedeelte van den toren geel gepleisterd. Aan de zuidzijde heeft de kerk twee ramen en vier brede steunberen, terwijl in een kleine kloostertracering een luik is, dat het knekelhok van het kerkhof, dat grootendeels aan de zuidkant der kerk ligt, afsluit. Tegen de scheidingsmuur staan twee smallere beren. Aan de noordzij zijn vier ramen en zes beren. De toren is vierkant, doch bij den nok van het dak der kerk achtkant. Dit is het deel dat in het laatste der 16e eeuw hersteld is, het maakt een zeer prettige indruk. Het onderste gedeelte van den toren is van groote, het bovengedeelte van kleine baksteen, terwijl de spits evenals het dak der kerk, dat nog een zolder heeft, met leien is gedekt. De toren heeft, als men er voor staat, twee steunberen aan den rechterhoek en een dito aan den linkerhoek, terwijl het achtergedeelte tegen de kerk rust. In het benedengedeelte vindt men nog de tracering van een buitengewoon fraaie kloosterboog. Het kerkhof heeft een toegang door een houten hek op welks boog aan de eene zijde geschilderd staat: 'Rustplaats der dooden, Verwachting der levenden' en aan de andere zijde: 'De bezoldiging der zonde is de dood'.

In het jaar 1908 ondergaat de kerk opnieuw een grondige gedaanteverandering.

Onder leiding van ingenieur-architekt Roelof Kuipers wordt de kerk voorzien van een transept in neo-gotieke stijl, met twee vergaderzalen. De aanbouw van deze dwarsbeuken vond plaats aan de oostzijde van de kerk, op de plaats van het vroegere koor.

Hoewel deze uitbreiding ongetwijfeld aan zijn doel heeft beantwoord - meer plaatsruimte voor de groeiende gemeente - was het een kind des tijds: lelijk en slecht van kwaliteit.

Al gauw werd het duidelijk dat een derde algehele restauratie van kerk en toren geboden was.

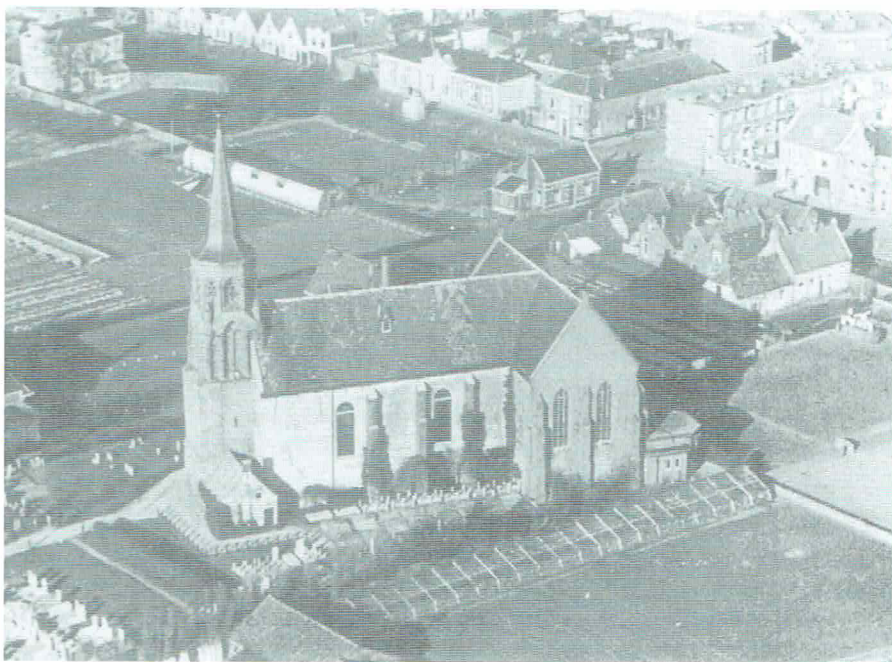
Op 2 september 1940 besloot de Haagse gemeenteraad tot restauratie van de toren, welke in 1941 haar beslag kreeg. De torentjes op de hoeken bij de overgang van vierkant naar achtkant, werden toen toegevoegd.

Datzelfde jaar deed de kerkvoogdij en kerkeraad een brief uitgaan naar het

rijksbureau voor monumentenzorg inzake de dringend vereiste restauratie van het kerkgebouw zelf. Het antwoord mag karakteristiek geacht worden voor de wijze waarop toen over de kerk werd gedacht:

'Gezien de slechts betrekkelijke oudheidkundige waarde van het monument evenwel, zou ik U een restauratie willen aanraden waarmede slechts geringe kosten verbonden zullen zijn, daar ik vooralsnog betwijfel of door het Rijk een subsidie voor een dergelijk werk in uitzicht gesteld zal worden.'

Afbeelding 14:
De Dorpskerk na de aanbouw van 1908.

Afbeelding 15:

De Dorpskerk, zoals zij er gedurende een groot deel van de 20e eeuw uit heeft gezien en zoals vele oudere Loosduiners haar nog hebben gekend.

5. De restauratie

*Ph. J. W. C. Bolt*³²

Mede als gevolg van de oorlog verkeerde het kerkgebouw in 1949 in een zodanig slechte toestand, dat deze niet met normale onderhoudswerken was te verbeteren; een grondige algehele restauratie was noodzakelijk. Daar de kerkvoogdij zonder steun van het Rijk financieel niet bij machte was de hoge kosten daarvan op zich te nemen, werd besloten aan de Minister van O.K.W. een verzoek om subsidie te richten. Het antwoord was weinig hoopgevend.

Op 5 december 1950 werd door het Ministerie aan de kerkvoogdij in overweging gegeven deze aangelegenheid over enige jaren, na voorafgaand overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, weer aanhangig te maken. Voorgesteld wordt de restauratie voorlopig uit te stellen en deze tijdruimte te gebruiken om een onderzoek in te stellen, eventueel met inschakeling van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.).

Met de keuze van de architect voor het doen van de onderzoeken en de leiding van een mogelijk later uit te voeren restauratie ging het Ministerie akkoord.

De kerkvoogdij van Loosduinen liet zich echter niet ontmoedigen en besloot door te gaan. Een grondig onderzoek was niet mogelijk, daar de kerk in gebruik moest blijven. Alleen de noordgevel mocht, na vergunning van Bouw- en Woningtoezicht, van de cementpleisterlaag worden ontdaan.

Bij een natuurlijk zeer beperkt onderzoek, kwamen de volgende punten aan het licht:

Een verticale bouwnaad in de tweede travee vanaf de toren toont aan dat dit gedeelte van de abdijkerk in twee fasen is gebouwd, namelijk: De oostelijke drie traveeën tot aan de bouwnaad, gemetseld van dikke kloostermoppen, 20x14x9 cm, per 10 lagen 1.06 m, welk formaat overeenkomt met dat van het eerste gedeelte van het onder Rooms Koning Willem II gebouwde kasteel te 's-Gravenhage (± 1250). Volgens de regels van de Cisterciënzer Orde, waarschijnlijk zonder toren.

De westelijke twee traveeën met de toren van dunnere kloostermoppen, formaat 29x13?x6? cm, 10 lagen 0.78 m, overeenkomend met het formaat van het onder Graaf Floris V gebouwde tweede gedeelte van het kasteel. Waarschijnlijk einde XIIIe eeuw. Misschien waren de regels toen niet zo streng meer.

De noordgevel is op staal gefundeerd en heeft een 18 cm voorspringend plint. De zuidgevel heeft geen plint in verband met de later te noemen kloostergang.

In de drie oostelijke traveeën komen tussen de steunberen spitsboogvormige ontlastingsbogen voor, gelijk met het gevelvlak. Vanaf drie lagen daarboven tot aan de goot is de gevel verhoogd met acht lagen ijsselsteen. De ontlastingsbogen en de lagen ijsselsteen komen niet in de westelijke traveeën voor.

De drie steunberen aan de zuidgevel zijn niet origineel doch zijn in 1791 aangebracht.

De kapconstructie schijnt bij de restauratie in 1580 geheel te zijn vernieuwd. De kapspanten hebben een gotische profilering, waarvan de ondereinden waren afgezaagd, om de trekbalken omhoog te brengen voor de overwelling in 1791. Een rapport van juli 1950 vermeldt dat, voor zover kon worden nagegaan, de fundering in goede staat was; zettingen hebben zich in de schipmuren niet voorgedaan.

Van de muren en de steunberen blijken echter grote gedeelten los te liggen. De negkanten van de ramen liggen nagenoeg alle los. Van de bekapping is de dakbedekking, het dakbeschot, de goten en de muurplaten met roosterwerk zeer slecht. De trekbalken zullen moeten worden aangelast en de muurstijlen vernieuwd.

Daar het zich liet aanzien dat de goedkeuring van de restauratie door het Ministerie nog jaren op zich kon laten wachten, werden in 1952 in het schip van de kerk enige nodige werkzaamheden verricht om de kerk voorlopig te kunnen blijven gebruiken. De lelijke banken werden vervangen door kerkstoelen.

Inmiddels was een voorlopig plan voor restauratie vervaardigd, begroot op fl 1.055.000,-, dat op 14 januari 1969 werd ingediend bij Monumentenzorg.

Bij schrijven van 15 april 1969 deelde de hoofddirecteur van de Rijksdienst voor Monumentenzorg, namens de Minister van C.R.M. mede, dat men zich over het algemeen met het plan kon verenigen doch dat nog verdere onderzoeken aan het gebouw nodig waren. In beginsel was het Ministerie bereid in het begrote bedrag subsidie te verlenen. In verband met de beperkte geldmiddelen werd in overweging gegeven deze aangelegenheid in 1973 opnieuw onder de aandacht te brengen.

In verband met de slechte toestand waarin de kerk zich bevond en tevens teneinde de gelegenheid te verkrijgen de nog vereiste onderzoeken aan het gebouw te verrichten, werd de kerk op 24 juni 1969 buiten gebruik gesteld.

Met de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek werd reeds in 1950 correspondentie gevoerd om medewerking te willen verlenen bij de onderzoeken, doch wegens gebrek aan geldmiddelen en doordat de kerk nog in gebruik was, kon dat onderzoek eerst in 1970 plaats vinden.

Op 10 april 1970 verleende de kerkvoogdij opdracht met de werkzaamheden te beginnen, zij het in beperkt tempo. Besloten werd het dwarsschip voorlopig niet af te breken teneinde grondonderzoek onder de beschutting daarvan te kunnen uitvoeren. Nadat het dwarsschip geheel was ontruimd, werd met het ontgraven onder leiding van de R.O.B. begonnen.

Laagsgewijze werd de bodem als het ware afgeschild tot dat zich duidelijk daarop de afdruk van de muren aftekende. Het was echter te betreuren dat men in 1908 bij het graven van de funderingssleuf voor de muur van het dwarsschip de sporen van de koorsluiting had vernietigd, wel kon worden geconstateerd dat van de twee steunberen van het Koor de meest oostelijke iets scheef stond en dat daar de noordgevel naar binnen boog. Aan de zuidgevel van het Koor kwamen geen afdrukken van steunberen voor. Aan de afdruk van de naar binnen buigende muren is men geneigd aan te nemen dat de koorsluiting half rond is geweest. Tevens werd duidelijk dat de kerk twee traveeën in oostelijke richting groter moet zijn geweest.

De bodem waarop koor en kerk waren gefundeerd bestond uit zuiver zand, hetgeen de oorzaak zal zijn geweest dat de muren van de kerk, noch van de toren zettingen vertonen. Deze oerbodem zakt direct vanaf de koorsluiting, zowel naar het oosten als naar het zuiden, sterk naar beneden weg, zodat de lage bejaardenwoningen die daar nu gebouwd zijn, onderheid moesten worden.

Afbeelding 16:

De westelijke traveeën (noordzijde) vóór de restauratie. Rechts van de linker steunbeer is de bouwnaad te zien; boven het meest linkse raam de zg. ontlastingsboog, die boven de beide andere ramen niet voorkomt.

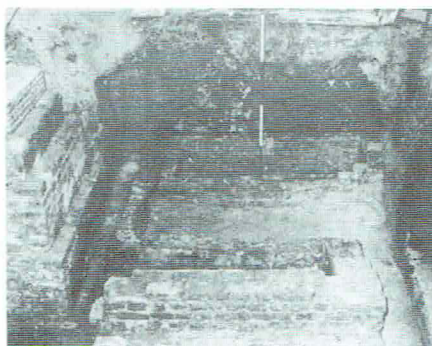
Ter plaatse van de oostgevel van de kerk bevindt zich in de grond een zware fundering van kloostermoppen met een aanlegbreedte van 1,73 m. Hierop werd in 1580 een oostmuur gebouwd; in 1791 werd deze oostgevel wegens bouwvalligheid vernieuwd en van twee steunberen voorzien.

Deze fundering is waarschijnlijk de afsluiting geweest van de abdijkerk in de eerste bouwfase (\pm 1240). In de tweede fase heeft men de muur afgebroken en tegelijk met de westelijke twee traveeën en de toren, een koor aangebouwd aan de oostzijde. Daar werden de grafkeldertjes van de abdisen gevonden, waarover reeds eerder gesproken werd. Dat kan ook de verklaring zijn van een in de zuidoostelijke hoek van de kerk gevonden sarcofaag, aan de westzijde van bovengenoemde fundering onder de oorspronkelijke vloer. De zijwanden en het gewelfje hiervan sluiten aan tegen de fundering; de binnenruimte van de sarcofaag had men echter verlengd door deze, zuiver in de vorm, in te hakken in de fundering ter diepte van 45 cm. Men mag dus aannemen dat de fundering bestond toen het graf werd aangebracht, in dat geval tijdens of na de bouw van de kerk. Omdat Jan van Naeldwijck in zijn kroniek ons een duidelijke aanwijzing heeft gegeven, is het vrijwel zeker, dat we te doen hebben met het graf van heer Albrecht van Voorne, burggraaf van Zeeland (1261-1287), wiens dochter Elizabeth in het klooster was. Zijn graf lag 'an der rechtersijde des hoghen outers' en had als opschrift: 'Anno Domini M0CC0LXXXVIII0... kalendas Januarii obiit Dominus de Voiren pie memorie ... hujus lapidis jacet hic Albertus'. De tekst is wegens beschadiging van het handschrift niet compleet. Vertaald: 'Op (tussen 15 en 30) december van het jaar des Heren 1287 stierf de heer van Voorne. Onder deze steen ligt hier Albertus'.

De plaats van het hoogaltaar moet dus daar gezocht worden, waar nu de preekstoel staat. Daarachter lagen de graven van de abdisen.

Bij het graafwerk langs de zuidgevel van de kerk vond men de afdruk op de bodem van een muur en restanten van een plavuizen vloer, die aantoonde dat het hier een kloostergang geweest is, die het koor van de kerk verbond met de kapittelzaal, die aan de toren aangebouwd was, waarin op dezelfde hoogte resten van een plavuizen vloer werden aangetroffen. In de zuidgevel bevinden zich zg. lampnĳsjes om de nonnen in het donker de weg te wijzen door de kloostergang naar het verrichten van hun nachtelijke gebeden.

Bij het afbikken werden in de drie oostelijke traveeën aan de binnenzijde van de noord- en zuidgevel de ontlastingsbogen zichtbaar die ook aan de

Afbeelding 17:

Ontgraving in het zuidwestelijk deel van het voormalig koor, met resten van twee grafkelders.

Afbeelding 18:

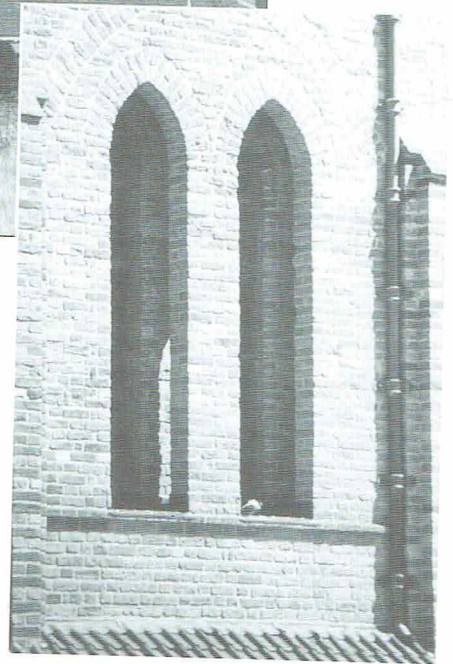
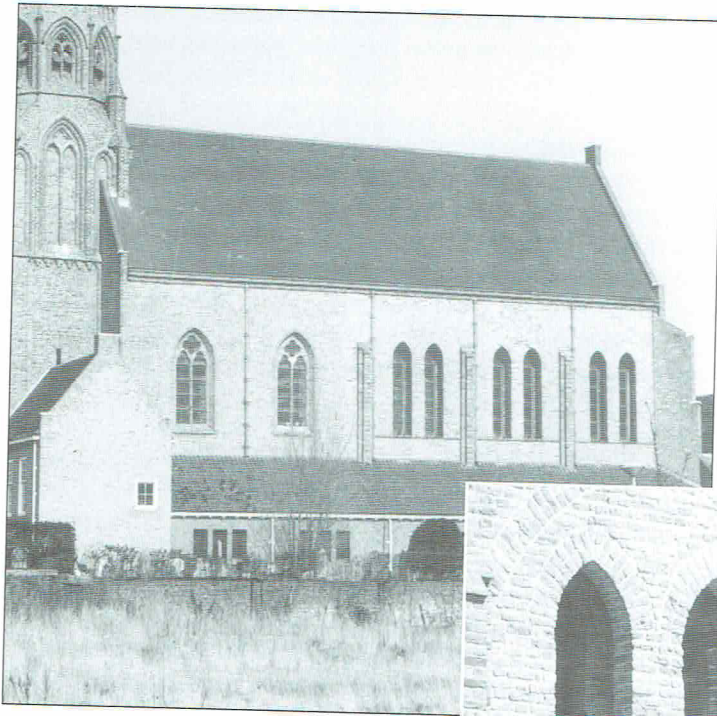
Grafkelders in het noordwestelijk deel van het voormalig koor. Deze twee naast elkander gelegen keldertjes met nog restanten van een derde doen vermoeden dat ze deel uitmaakten van een groter geheel. Van het zuidelijke was het kruisgewelf geheel, van het andere gedeeltelijk verdwenen. Ze waren volkomen leeg. Beide hebben op de binnenkant een pleisterlaag, beschilderd met liele kruizen en rozetten. In de christelijke symboliek is de lelie het teken van de maagdelijkheid, de roos van de liefde. We hebben hier dus te doen met abdissengraven (zie ook het eerste hoofdstuk, waarin ook een detailfoto van de beschilderingen). Aangezien noch Monumentenzorg, noch enige andere instantie geld beschikbaar wilde stellen om deze unieke graven te conserveren, zijn ze helaas onder de vloer van het gemeentecentrum verdwenen. Op de achterzijde van dit boekje staan deze foto's in kleur.

Foto's R.O.B., Amersfoort

buitenzijde waren aangetroffen. Daaronder bevonden zich sleuven voor de aansluiting van gewelfvelden die waarschijnlijk wel waren bedoeld, maar niet aangebracht.

Onder deze muraalbogen bevonden zich in elk der drie traveeën zowel in de noord- als zuidgevel twee smalle ramen, in de muur verbonden door een doorlopende gang van 30 cm. In deze ramen was het glas in de binnenmuur geplaatst geweest en in de buitenmuur opengelaten. Daaruit bleek, dat men hier te doen heeft met een zg. pseudo-triforium met buitenloopgang, zoals dat bij de Schelde-Gothiek in West-Vlaanderen voorkomt, o.a. in het middenkoor van de O.L.Vrouwekerk te Lissewege bij Brugge. De goede betrekkingen tussen de graven van Holland en de abdij van Terdoest, die tot op Voorne bezittingen had, rechtvaardigen het vermoeden dat de bouwopdracht van de kerk van Loosduinen aan de bouwmeesters van Terdoest gegeven is. Aan hen is ook de bouw van het Binnenhof in den Haag toe te schrijven. Een andere aanwijzing is het feit, dat de abt van Terdoest in elk geval in de 13e eeuw als vader-abt van Loosduinen is opgetreden. Juist in deze tijd heeft Terdoest grote bouwactiviteiten ontplooid.

Het bovengenoemde pseudo-triforium liep voorbij de bouwnaad niet door tot in de westelijke traveeën. Van de vier ramen onder het triforium in de noordgevel, waarvan door het aanbrengen van de brede gotische ramen in 1580 veel gegevens verloren waren gegaan, werden nog voldoende gegevens gevonden om deze te reconstrueren. In de zuidgevel kwamen onder het triforium geen ramen voor, hetgeen te verklaren is door de aanwezigheid van de kloostergang. Van de vier gotische ramen ter hoogte van het triforium in de westelijke traveeën waren voldoende gegevens voorhanden. In de noordgevel bevonden zich op de begane grond twee schuin ingehakte nissen met aan de buitenzijde kleine dichtgemetselde vierkante openingen. Een doorgang is zichtbaar verdiept dichtgemetseld. Mogelijk betreft het hier zg. 'hagioskopen': kleine raampjes laag in de kerkmuur, waardoor men van buiten in de kerk (op het altaar) kon zien. Zij werden gebruikt om bv. besmettelijk zieken toch de gelegenheid te geven het gebeuren in de kerk te volgen. In de nissen kunnen de twee altaren hebben gestaan, die de abdijkerk gehad moet hebben naast het hoofdaltaar. Eén had het 'nood-Godsbeeld', zoals in die tijd in vele kerken voorkwam, het andere droeg het 'heilige cruijs'. Aan beide werden in 1401 en 1409 schenkingen gedaan 'tot eeuwighen daghe in die eere Goodts' om deze beelden 'te verlichten'. (Een nood-Gods-beeld is een voorstelling van Maria onder het kruis met de dode Jezus op schoot).

Afbeelding 19:

Abdijkerk na de restauratie, waarbij het 'pseudo-triforium', herinnerend aan de Vlaamse Schelde-gothiek weer in ere hersteld werd. In Nederland een unicum.

Tot zover de gegevens, welke door het in 1970 afgesloten en met zoveel zorg verrichte bodemonderzoek door de R.O.B. aan het licht zijn gebracht.

Het dwarsschip werd gesloopt en de kerk voorlopig aan de oostzijde afgesloten met een houten noodwand. Bij wijze van voorfinanciering stelde de gemeente 's-Gravenhage haar volle aandeel in de subsidie ter beschikking van de kerkvoogdij, doch, zolang het Rijk nog geen geld beschikbaar kon stellen, bleef de toestand financieel voor de kerkvoogdij zorgelijk. Desondanks, hoewel met enige reserves ten opzichte van het tempo van uitvoering der werkzaamheden, verleende de kerkvoogdij opdracht een aanvang te maken met de werkzaamheden die moesten leiden tot restauratie van de kerk.

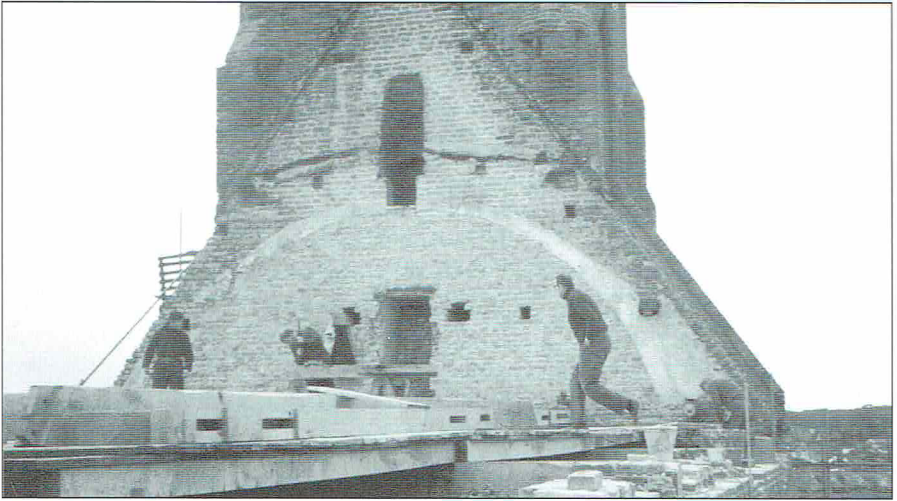
Het in 1969 ingediende restauratieplan, waarmede Monumentenzorg zich in het algemeen kon verenigen, werd uitgewerkt met een bestek en begroting. In verband met de financieringsproblematiek zou het werk in twee etappes worden uitgevoerd. Eerst alleen de kerk en daarna de kloostergang en de consistorie.

De restauratie nam aanvang op 25 oktober 1971, de bouwvergunning kwam af op 17 november, de eerste bouwvergadering vond plaats op 30 november 1971.

Begonnen werd met het afzetten van het bouwterrein, het plaatsen van loodsen en keten, het aanvoeren van steiger- en ander hulpmateriaal. Het eerste werk was een nader onderzoek aan het gebouw; het orgel werd door de orgelbouwer Flentrop gedemonteerd en opgeslagen.

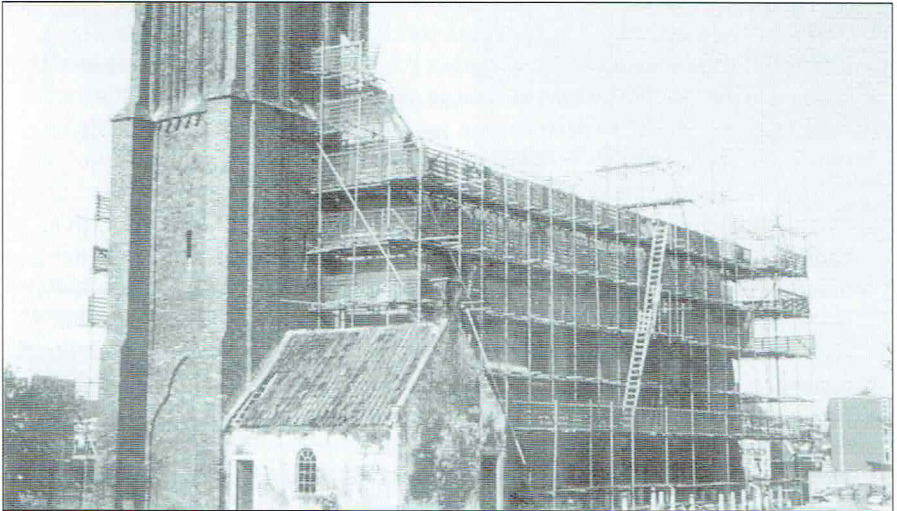
De tijdelijke oostwand en de kap, waarvan geen bruikbare onderdelen overbleven, werden gesloopt. De trekbalken en muurjukken werden geheel vernieuwd en verankerd in de 92 cm dikke muren. Een geheel nieuwe kap, bestaande uit kaspanten, muurplaten, gordingen en vlaksporen van eikenhout, de dakbebording van vurenhout, werd vervaardigd en aangebracht. Alle houtwerken werden geconserveerd. De kap werd gedekt met rode leipannen, naar aanleiding van gevonden, van de bouw afkomstige, oude leipannen.

Daar, ongeacht de in de muren aanwezige sporen van gewelven, niets er op wees, dat deze ooit waren aangebracht, werd besloten een vlakke houten zoldering aan te brengen, zoals in de vroegere Schelde-stijl vaker voorkwam. De vurenhouten zoldervloer werd ondersteund door eikenhouten kinderbalkjes over de trekbalken waarover eiken spreidseel. Tussen de zolder-

Afbeelding 20:

Restauratiewerken in volle gang. Het dak is verwijderd en alleen de toren en de zijmuren van de kerk staan nog overeind.

Afbeelding 21:

Restauratiewerken in volle gang (Zuidzijde kerk). Let op de deplorabele toestand van de oude consistorie.

vloer en het spreidsel werd een laag isolatiemateriaal aangebracht voor warmte-isolatie. Het plafond van de kerk werd in een rode kleur geverfd.

De orgelgalerij werd met de orgelkast omlaag gebracht en op de nieuwe vloerhoogte weer opgebouwd en afgetimmerd.

Intussen werden de gevels, steunberen en ramen ingeboet en aangemetseld in de originele vorm. Onder de goten werd een geprofileerde bakstenen lijst gemetseld. De oostgevel, die bij de bouw van het dwarsschip was gesloopt, werd gebouwd met de rechte en overhoekse steunberen, alhoewel deze niet van de oorspronkelijke bouw van de Abdijkerk dateren, maar waarschijnlijk van 1791 bij de vernieuwing van de oostgevel uit 1580.

In de topgevel is een luik ingemetseld dat vanaf de zolder bereikbaar is.

In de zuidgevel van de kerk werden aanwijzingen gevonden van lisenen die daar zouden zijn geweest, deze werden ingetand en gemetseld.

De kloostergang, waarvan de plaats van de gevel en de plavuizenvloer, alsmede de aansluiting van het dak met de zuidgevel bekend waren, werd volgens deze gegevens gebouwd. De gevel werd gemetseld van oude handvormsteen, de verwarmingsvloer belegd met plavuizen, de kap van eikenhout met vurenhouten dakbebordring en gedekt met oud-hollandse pannen. De goot en de hemelwaterafvoeren van koper.

In de vier ramen in de westelijke traveeën ter hoogte van het triforium werden gemetselde traceringen aangebracht als in de koorramen van de kerk in Kapelle (L), eind 13e eeuw. Aan de oostgevel hardstenen lijsten en banden.

Alle ramen werden bezet met glas-in-lood-panelen, in de ramen van het triforium in de binnenmuur, in de buitenmuur bleven deze open.

De vloer van de loopgang werd geheel met lood bekleed, evenals de goten van het kerkdak. De hemelwaterafvoeren waren van zwaar lood en met beugels aan de muren bevestigd.

Het ingangsportaal aan de noordgevel werd herbouwd op het lagere niveau van de kerkvloer en met pannen gedekt. De bestaande grafzerk werd aan de binnenzijde van de westgevel onder het orgelbalkon ingemetseld. Onder goedkeuring van de gemeente is het torenportaal gewijzigd. De vloer is op

Afbeelding 22:

Bij het oudheidkundig bodemonderzoek werden resten gevonden van de tegelvloer van de oude kloostergang.

Foto's R.O.B., Amersfoort

de oorspronkelijke hoogte gelijk met de kerkvloer gebracht en met plavuiten belegd. Een drietal gemetselde treden is aangebracht naar de bestaande toreningang ter hoogte van de begraafplaats. Op halve hoogte is een nieuwe torenvloer aangebracht.

Het luik dat vanuit de toren toegang geeft tot de kerkzolder is gerestaureerd. De muren in het torenportaal en de doorgangen van de toren naar de kerk zijn ingeboet. De drie doorgangen naar de kloostergang zijn gerestaureerd, de middelste is met een dun muurtje zichtbaar dichtgemetseld.

In de kerk werd op de reeds genoemde betonvloer de verwarmingsvloer aangebracht en belegd met de bestaande hardstenen zerken. De wanden zijn gestukadoord en voorzien van een plint van Makkumer tegels.

De aanbouw naast de toren, in 1973 nog maar een vervallen schuur, was volgens een prentje uit 1797 de consistoriekamer. Zij moest tot en met de fundering worden vernieuwd.

In maart 1973 werd de schuur gesloopt en werd met de herbouw volgens het goedgekeurde restauratieplan begonnen. Op de begane grond bevat het een garderobe, ruimte voor de centrale verwarming en een bergruimte. Deze laat-

ste kreeg een toegang vanaf de garderobe en vanaf de begraafplaats zodat zij zonodig als nooduitgang dienst kan doen. Een eikenhouten spiltrap leidt naar de verdieping waar de consistoriekamer zich bevindt, met een voorportaal, tevens garderobe. In dit portaal kan men met een vlizotrap de zolder bereiken. Voor de toegang vanaf de begraafplaats werd een trapje gemetseld met hardstenen treden en bordes en gegoten ijzeren pilasters en leuning.

In de consistorie werd een eiken stroken vloer aangebracht en een plafond van eiken moer- en kinderbalken met eiken spreidseel waarover de vurenhouten zoldervloer.

De kapsantien, muurplaten, gordingen en dakbebording van vurenhout, de goten van grenenhout bekleed met koperen goten. De kap werd gedekt met oud-Hollandse pannen.

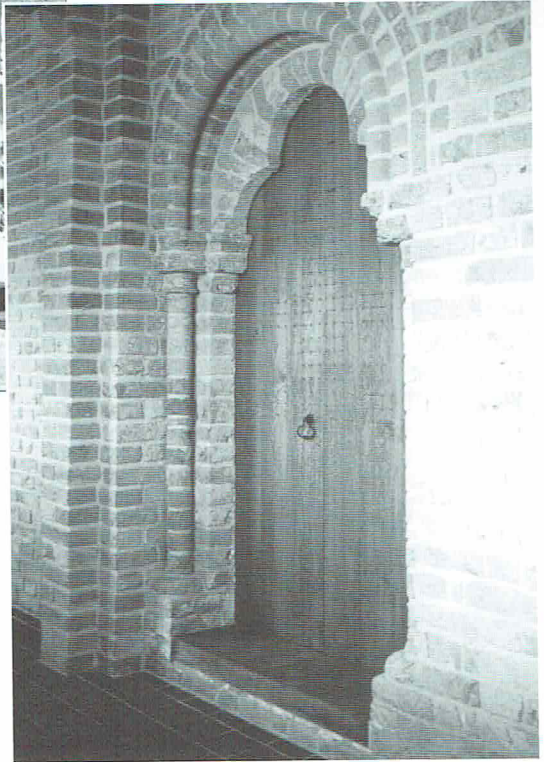
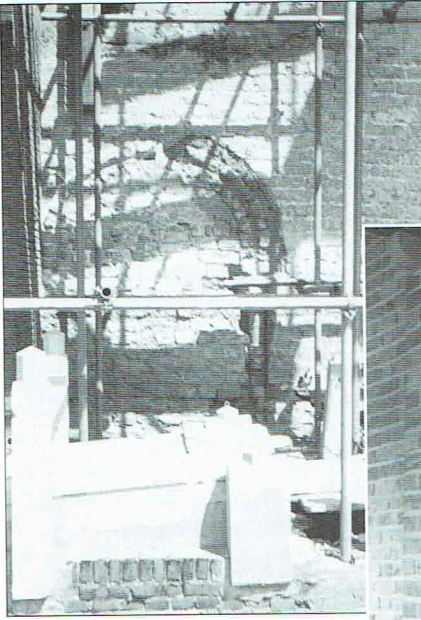
In de consistorie werd een schoorsteen gemetseld waarin een kanaal werd opgenomen voor de centrale verwarming. De schoorsteen werd voorzien van een antieke marmereen schoorsteenmantel. Voor berging van toga en andere zaken werd langs de korte wand een kastenwand getimmerd.

In april 1970 verzocht de kerkvoogdij de mogelijkheid te bezien aan het kerkgebouw een bijruimte te creëren voor gemeentewerk.

Daar de kerk, afgesloten door de oostgevel, de indruk wekte dat zij niet af was en de kloostergang haar doel miste, werd een aanbouw ontworpen tegen de oostgevel van de kerk. Hierdoor kon deze indruk worden weggenomen en tevens aan de wens van de kerkvoogdij worden voldaan. Ook kon de begraafplaats hierdoor aan deze zijde worden ingesloten door de zuidelijke begrenzingsmuur van het kerkhof op de aanbouw aan te sluiten.

Door de kloostergang met deze aanbouw in verbinding te brengen zou zij weer aan haar oorspronkelijke doel kunnen beantwoorden. Zij vormt nu als het ware een trait d'union tussen de kerk, de consistoriekamer en het kerkelijk gemeentecentrum, waardoor men de bundeling van kerkelijke activiteiten in één gebouw mogelijk kan maken.

Na verschillende mogelijkheden voor de indeling van de aanbouw met elkaar te hebben vergeleken, werd een plan ingediend dat de goedkeuring kon wegdragen van Kerkvoogdij, Monumentenzorg en Bouw- en

Afbeelding 23:

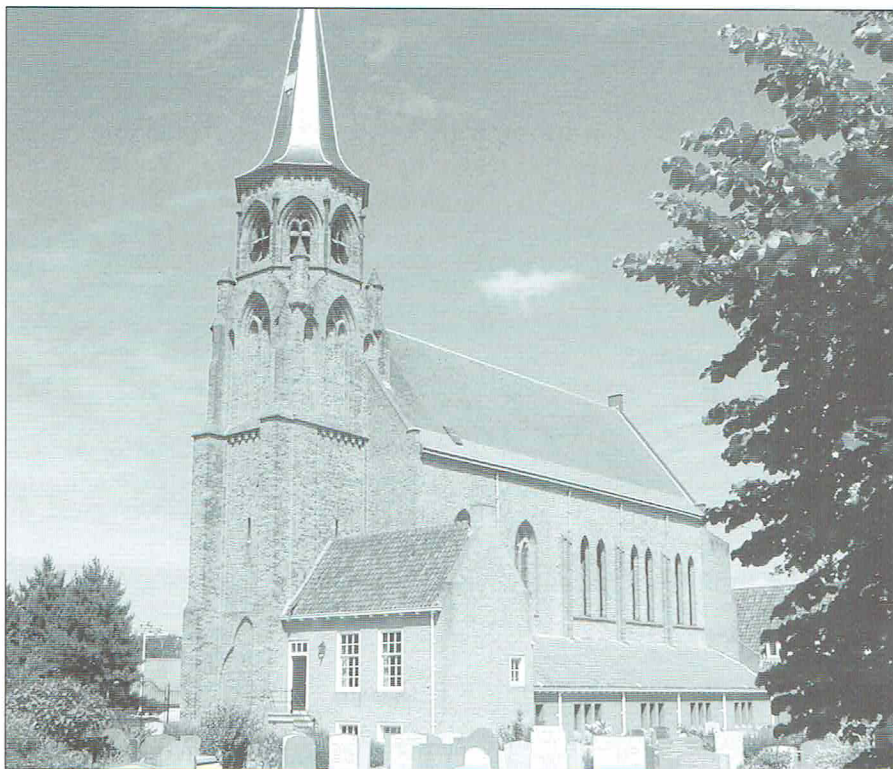
Bij het afbikken van de cement-pleisterlaag van de zuidmuur kwamen de oorspronkelijke verbindingspoortjes tussen kerk en kloostergang weer tevoorschijn. Hier het meest oostelijke en oudste poortje, dat nog vrijwel ongeschonden was en bijzonder fraai genoemd kan worden. Het vertoont een zuivere rondboog, versierd met een tufsteenlaag en rustend op twee kolommen van ronde kraalstenen, op een gemetseld en behakt basement. De binnenzijde vertoont een driepas of klaverblad, welk motief ook voorkomt in de torenwanden.

Woningtoezicht. Bovendien ontving de Kerkvoogdij van het Ministerie de toezegging dat de kosten voor 50% zouden worden gesubsidieerd.

Met de bouw werd op 14 januari 1974 begonnen. Het plan bevatte op de begane grond een afzonderlijke entree met traphal, een gemeenschapszaal van 7x14 m, een dienkeuken, een dames- en herentoilet en op de verdieping een consultatiekamer voor de dokter, vergaderkamers, centrale verwarmingsruimte, toilet en koffiekeukentje. Een nooduitgang werd gemaakt naar de begraafplaats.

De zuidelijke grondkeringsmuur op de begraafplaats verkeerde in zo vervallen staat dat een vernieuwing dringend noodzakelijk was. Teneinde de gronddruk op te heffen werden achter de muur een aantal betonnen grafkelders en twee trekankers aangebracht.

Voor de toegang tot de begraafplaats werd het minder fraaie hek vervangen door een gerestaureerd hek, afkomstig van een restant van de hekken die om de Grote Kerk hebben gestaan. De groene haag die de begraafplaats omheint werd tot aan het hek bijgeplant, en ook werd bijplanting gepland van het reeds in 1797 bestaande Lindelaantje over het kerkhof.

Afbeelding 24:

Exterieur van de kerk na de restauratie vanaf het zuidwesten. Let op de gerenoveerde consistorie (zuidzijde toren) en het nieuwe gemeentecentrum (geheel rechts-achter de bomen).

6. Een nieuw begin

Vincent Hildebrandt

De gerestaureerde kerk werd op 15 december 1974 weer in gebruik genomen - ruim 5 jaar was de kerk dicht geweest.

Op zondag 13 juli 1969 werd de laatste dienst in de oude Dorpskerk gehouden. Hoewel in dit boekje steeds over de 'abdijkerk' is gesproken, heette de kerk voor de restauratie 'dorpskerk'. Op voorstel van de architect, dat door een speciaal daarvoor gehouden stemming in de kerkelijke gemeente was bekrachtigd, werd de naam gewijzigd in 'abdijkerk'.

Gelukkig kon tijdens de restauratie gebruik worden gemaakt van de Wilhelminakerk, die kort tevoren door de gereformeerden was verlaten. Op den duur voldeed deze kerk echter niet - en een beroep op de gereformeerde kerk om mede gebruik te mogen maken van hun nieuwe Ontmoetingskerk was gelukkig niet vergeefs. Toch was er natuurlijk grote vreugde toen in de dienst van 1 december 1974 kon worden afgekondigd dat de gemeente spoedig weer haar 'eigen huis' zou kunnen betrekken; een spontaan applaus was daarvan het teken.

Deze ingebruikname was echter officieus, want orgel en preekstoel waren nog niet gereed. Er moest tijdelijk gebruik worden gemaakt van een harmonium en een hulppreekstoel.

Het gerestaureerde orgel kon op 1 mei 1975 worden ingewijd, maar de restauratie van de aangekochte preekstoel vergde veel tijd en kwam eerst begin 1976 gereed.

De officiële opening van de kerk vond pas op 6 april 1976 plaats.

Na de overdracht en aanvaarding van het kerkgebouw vond de ingebruikneming plaats door het plechtig binnenbrengen van achtereenvolgens het doopbekken, de broodschaal en beker, en de kanselbijbel. Eén der sprekers was de Haagse wethouder voor Openbare werken, Verkeer en Vervoer, G. Wallis de Vries, die architect Bolt de Haagse legpenning van verdienste voor Cultuur en Recreatie overhandigde. De afsluitende inwijdingsdienst werd geleid door de wijkpredikant, ds. Ph. L. Krijger, die in de predikatie benadrukte dat, zonder de bezieling van de Heilige Geest, de fraaie abdijkerk,

hoe prachtig ook, een ornament en geen fundament voor de gemeente zou zijn.

In de zomer van 1977 kreeg de toren een onderhoudsbeurt, waarna kerk én toren weer als nieuw aandoen.

In december 1978 werd het feit herdacht dat precies 400 jaar geleden de eerste predikant te Loosduinen kon worden beroepen, en wel ds. J. Meursius. Ter gelegenheid hiervan werd het kerkplein omgedoopt in 'Ds. J. C. Meursiushof' en werd aan de noordmuur van de kerk een zg. 'predikantenbord' opgehangen, een bord dat alle 29 predikanten vermeldt die de afgelopen 400 jaar de Loosduinse gemeente hebben gediend.

Sluitstuk van deze periode vormde de restauratie van het bord met de legende van Henneberg en de erbij behorende doopbekkens. Het kreeg een plaats aan de zuidmuur. Tegelijkertijd werd ook het bord uit 1780/1791, dat de schenker van het orgel vermeldt, gerestaureerd.

Afbeelding 25:
Interieur van de kerk vanuit het oosten.

Afbeelding 26:
Het rococo-orgelfront uit 1780/1791.

7. Het orgel

Vincent Hildebrandt, organist van de Abdijkerk

Het orgel in de abdijkerk werd gebouwd in 1780-1791 door Joachim Reichner en in 1856 vernieuwd door C. G. E Witte. Het heeft daarmee twee gezichten: visueel is het een rococo-orgel (Louis XVI), terwijl het een 19e eeuws klankbeeld heeft. Overigens heeft ook de oude abdij een orgeltje gehad: in het begin van de 15e eeuw werd, volgens het verhaal van biechtvader Joris, gezongen met begeleiding van een 'organum', een middeleeuws draagbaar orgel, met de verwoesting van de abdij is natuurlijk ook dit instrument verloren gegaan³³. Hoogstwaarschijnlijk heeft zich daarna tot 1780 geen orgel in de kerk bevonden³⁴.

Het huidige orgel in de abdijkerk is gebouwd door de Haagse orgelbouwer Joachim Reichner.

Joachim Reichner werd in 1724 of 1725 in Zwitserland geboren en emigreerde waarschijnlijk omstreeks 1750 naar Nederland. In 1758 trouwde hij te 's-Gravenhage, uit welk huwelijk een tiental kinderen zou voortkomen. In die tijd was hij in dienst bij de Vlaamse orgelbouwer G. Stevens. In 1777 betrok hij een atelier aan de Nieuwe Haven te den Haag. Naast het Loosduinse orgel bouwde hij in 1786 het (grotere) orgel in de Oude Kerk te Rijswijk³⁵. Verder was hij betrokken bij de bouw van het orgel in de Oostkerk te Middelburg. Hij had veel orgels in onderhoud. Na zijn overlijden in 1805 - hij werd begraven in de Oude Kerk te Rijswijk - nam zijn zoon Isaac het bedrijf over.

De reeds genoemde kerkelijke redevoering van ds. Jan van Eyk, welke 'ten voordele van het orgel' werd uitgegeven, bevat uitvoerige gegevens over de bouw van het orgel³⁶.

'Het was in het jaar 1779, dat de weled. Heer C. Steengragt besloot aan deze kerk een orgel te vereëren, 't welk met goedvinden van Hun Ed. Mog; de Heeren Gekommitteerde Raaden alhier is geplaatst en den 20sten van Oogstmaand 1780 voor de eerste maal bespeeld wordende, door den wel-
eerw. zeer gel. Heer J. Hinlopen, pred. alhier, is ingewijd met eene gepaste leerreden over psalm CL - terwijl Hun Ed. Mog. tot onderhoud van het orgel en den organist eene jaarlijksche toelaage hebben ingewilligd, en den 21 van

Oogstmaand 1781 vergund dat tevens te dien einde bij de openbare godsdienstoefeningen een tweede zakje in de kerk zou rondgaan, om de gaven der gemeente in te zamelen.

Dit orgel, vervaardigd door den bekwaamen J. Reichner, orgelmaaker in 's Hage, bestond uit de volgende registers:

praestant	8v
holpijp	8v
praestant	8v d.
octaaf	4v
praestant	4v
quint	3v
quint	1½ v
cornet	4 à 5 ft d.
mixtuur	5 à 6 ft
trompet	8v

afsluiting en tremulant een clavier met aanhangend pedaal en twee pauken.

Agt jaren daarna besloot men naar gelegenheid om te zien, om by het orgel een rugpositief te voegen, ('t welk de Edelmoedigheid van den Weled. Heer Steengragt buiten twijfel zou gedaan hebben, ware zijn Ed. niet korten tijd, na het plaatsen van het orgel, ons door den dood ontrukkt) - Hun Ed. Mog. daar toe behoorlijk aangezocht, gaven volkomen vrijheid en verdubbelden daar en boven derzelve jaarlijksche toelaage voor het vervolg.

De eerlijke Reichner, Maaker van het bovenwerk, benevens de edelmoedige heeren J. Duijfhuis en A. Westmaas, timmerlieden in 's Hage en vervolgens de bewaame R. v. Puffelen verver te Loosduinen waren tevens ijverig bezig door de arbeid aan het rugpositief, 't welk bestaat uit de volgende registers:

praestant	8v
holpijp	8v
praestant	8v d.
octaaf	4v
gemshoorn	2v
doublet	2v
roerquint	3v
sexquialter	3v ft d.
fagot	8v

tremulant en afsluiting.

De clavieren gaan nu van C tot F en de koppelingen zijn dus ingerigt, dat ieder octaaf in de bas, afzonderlijk kan gekoppeld worden³⁷

Ook zijn de pauken, voorheen beneden, binnenin, nu boven op de kas van het bovenwerk geplaatst, en maaken daar geene onbevallige vertoning.

Het werk is door den Heer Kraaijenbrink, organist van de Kloosterkerk in 's Hage en klokkenist aldaar en door onzen organist J. A. Nagel, opge-
noomen, en bevonden bij uitstek aan de voorwaarden, en het oogmerk te vol-
doen, niet alleen, maar zelfs boven het bestek, met 1 en eenhalf register door
den orgelmaaker uit liefhebberij verrijkt³⁸.

Tot zover de gegevens uit de redevoering van ds. J. van Eyk, welke werd
uitgesproken op 19 november 1791, ter gelegenheid van de inwijding van
het vergrote orgel en de herstelde kerk.

In 'De Boekzaal der Geleerde Waerelt' - een maandelijks blad uit die tijd -
is een uitvoerig verslag te vinden van deze inwijdingsdienst, dat een goed
beeld geeft van hoe zoiets in die tijd ging:

'(...) De verbetering van ons kerkgebouw en godsdienstig speeltuig was in
het begin van deze maand voltooid; men begreep dat deze zo aanmerkelijke
verbeteringen door een staatelijke inwijding behoorden gevierd te worden.
Een kunstminnend gezelschap in 's Hage, aangevoerd door den Heere J.
Pantekoek aldaar, bood zich vrijwillig aan 'om door zang en spel, de plech-
tigheid te veraangenamen. Dezelve wierd bepaald op den 19den november.
Op dezen, voor ons heuchlyken dag, had zich onze gewapende schutterij bij-
tijds geschaard voor den ingang van ons kerkgebouw, daar de plechtigheid
zoude verëerd worden door de hooge tegenwoordigheid van onzen hoogst-
geëerbiedigden en hartelijk geliefden Ambachtsheer, zijne Doorl. Hoogheid,
den Heere Prince van Oranje en Nassau enz., als ook door hun Ed. Mog. de
Heeren Gekommitteerde Raaden benevens het Ed. Achtb. Gerecht van
Monster.

Ten half een uuren geleidde onze geliefde Leeraar zijne Doorl. Hoogheid, Hun Ed. Mog. en Hun Ed. Achtb., ter kerke in, naar hoogstderzelver zitplaatsen terwijl het orgel met Pauken en Trompetten, benevens allerlei blaas- en snarentuig, door het bekende Wilhelmus van Nassouwen het kerkgebouw deed weergalmen, en een fraaie symphonie van het orchest vervolgens onze ooren streefde.

Onze leeraar nam de voorafpraak zijner redevoering uit 2 Sam. VII: 2 en koos (na een kort voorgebed om des hemels zegen over de plechtigheid) tot zijnen tekst ps. XCIII: 5b: De heiligheid is uwen huize cieraad Heere, tot lange dagen. Welke woorden voorgelezen zijnde, de zangers, verzeld van de Muzyk-Instrumenten, een lied (zijnde een uitbreiding van Jes. VI:3) aanhieven. De redenaar nam hier uit zijne inleiding en stelde twee stukken ter behandeling voor, te weten, aan de tonen, dat 1. de uitwendige heiligheid van een kerkgebouw en 2. de inwendige heiligheid van de Godsvereerders het betamelijk cieraad van Gods huis is.

Hierop werd door het orchest een tweede lied gezongen en gespeeld, (zjn de menschelijke gedachten over Gods Heiligheid).

Na het behandelen van het eerste stuk, liet zich het orgel hooren, bespeeld door onzen organist J. A. Nagel bij het zingen van ps. LXVIII: 8,9, LXXXIX 4, 7, XCIX: 6, 7, 8.

Het tweede stuk afgehandeld zijnde, werd het verbeterd kerkgebouw en godsdienstig speeltuig, met een plechtig maatgezag door orgel en orchest verzeld, den Allerhoogsten toegewijd. Waarna onze leraar de plechtigheid met gepaste aanspraaken en een bondig na-gebed besloot, zijnde dit door het zingen van ps. CL agtervolgd en, na het uitspreken van den zegen, het bekende lied Looft den Heer, Halleluja! (waarmede het orchest ons onverwacht verraste) gezongen en gespeeld.

Niettegenstaande een verbaazenden toevloed van toehoorders van onderscheiden rang en gezindheid, is alles in de beste orde en geregeldheid afge-loopen, terwijl eene stille eerbied gedurende deze buitengewoone godsdienstoefening heerschte. Terwijl Zijne Doorl. Hoogheid, benevens de overige aanzienlijke personen, derzelver genoegten ten sterksten betuigd, en door edelmoedige milddadigheid betoond hebben. Wij wenschen dat de Allerhoogsten de uitgesproken zegeningen en uitgestortte gebeden van

onzen leeraar, bevestigte, verhoore en zo daar toe doe! Hij woone in ons heiligdom. Hij schenke ons genade, om door de verbetering van ons kerkgebouw en orgel, des temeer tot Hem te worden opgeleid, en waerdiglijk het Evangelie van Christus te wandelen: opdat onze leeraar zich onder ons verblijde en de Heer de eer ontvange van het goede, dat Hij aan ons gedaan heeft’.

Als reden voor de uitbreiding in 1791 vermeldt men dat ‘het orgel bij het kerkgezag niet voldoende was’. De totale kosten voor het rugpositief bedroegen fl 2586,-, waarvan fl 1350,- voor Reichner waren, terwijl deze nog een aparte rekening overlegde voor extra kosten en reparaties aan het bovenwerk, groot fl 189,-. In 1791 wordt ‘aan den orgelmaaker regnaar voor het rugpositief betaalt fl 50,- en aan meester buijt voor het Vuure van een stoof voor den organist f 1,-; aan den selfde bij de plegtigheid van het rugorgel fl 11,10³⁹.

Ten aanzien van de originele dispositie van Reichner valt op dat de prestant 8v in de discant verdubbeld is; men moet zich echter goed realiseren dat dit in die tijd gebruikelijk was. Ook bij het Reichner-orgel in de Oude Kerk te Rijswijk zien we dit, terwijl daar de doorlopende prestant op zichzelf al dubbel is in de discant. Wellicht is dat ook in Loosduinen het geval geweest⁴⁰. De dubbele viervoetsprestant op het hoofdwerk is ook voor die tijd bijzonder; blijkbaar was Reichner zeer gecharmeerd van dubbele prestanten⁴¹. Pikant blijven ook de twee pauken. De ‘Maandelijkse Nederlandse Mercurius’ noemt dit ‘iets zeldzaams: een paar keteltrommen, dewelke door een bijzonder daartoe gemaakt clavier (=toets) onder het spelen kunnen aangestlagen worden’.

De eerste organisten

De eerste organist was de heer J. J. Nagel, een muzikleraar te Den Haag, die op 30 december 1779 solliciteerde en werd aangenomen nadat de kerkenraad van hem ‘zeer goede en loffelijke getuigingen zoo omtrent zijn gedrag als leraar in den Musijk ontvangen had’.

Deze Nagel heeft ook een rol gespeeld bij de bouw van het orgel in de Oostkerk te Middelburg, hetgeen beschreven wordt door Willem Lootens. Nagel keurde dit zojuist gereed gekomen orgel van de Vlaamse orgelbouwers De Rijckere ten onrechte goed, wat Lootens het volgende doet opmer-

ken: 'Deez kunstenaar genaamt Nagel, was bij zeker heer in 's Hage koetsier geweest, dog onlangs tot organist in de kerk te Loosduinen gepromo-feert, een dorp nabij den Haag. Die man had beter een paard kunnen exami-neren dan de gebreken in een orgel aanwijzen'.

In 1792 nam hij ontslag, wegens een aanstelling als organist van de Engelse kerk in Den Haag. Na een selectieprocedure werd toen J. W. Gangel, muziekmeester in 's Hage, aangesteld.

Deze selectieprocedure was nodig omdat zich drie kandidaten hadden aan-gemeld. Op 8 februari 1792 werden deze aan een vergelijkend examen onderworpen.

'Nadat hun, in naam des kerkeraad, plegtig was verzekerd dat zoo een van hun bespeurd werd eenig sein op het orgel te geven, van zich aan deez of geenen onder het speelen kennelijk te maaken, zulk een van de verkiezing zoudt uitgeslooten zijn, heeft Predt. en kerkeraad, benevens de liefhebbers zich ten 9 uur voorm. naar de kerk begeven, alwaar de gemeente vergaderd was. Daarop is het volgende door den Predt. voorgelezen: Alzoo de kerke-raad van Loosduinen voornemens is zulk een persoon tot organist alhier aan te stellen, welke onbesproken van gedrag zijnde, het orgel bij het godsdien-stig psalmgezag naar het meest genoegen van de kerkeraad en de gemeen-te, met de meeste kunst, eenvoudig, zonder noodeloozen zwier, het lieflijkst, en tot de meijste stichting bespeelt, zo heeft dezelve hier omtrent het volgens beraamd.

- Art. 1 De organist zal aangesteld worden op deze voorwaarden (zie hier-achter de aanstelling van de organist).
- art. 2 De Heeren Musicanten zullen zich met den orgeltrapper naar het ocaal begeven, waarna de deur van de trap zal worden geslooten, opdat niemand, wie hij zij, kan boven komen.
- art. 3 De Heeren Spelers zullen, boven gekomen zijnde, terstond elk zijn naam schrijven op een briefje welke briefjes met één en hetzelfde (?) verzegeld worden, daarop zullen zij onder elkaar looten over de beurten in het speelen, en ieder zijn nummer op het brief-je zetten, niet in schrift maar met schrapjes. Deze aldus verzegel-de briefjes zullen dan door eenen uit hun gestookten worden in het

armenbusje, 't welk een diaken zal toereiken, en bij den Predikant bewaard worden.

art. 4 Dan zullen de mededingers zich gereed maken om ieder op zijn beurt, naar de looting te speelen, doch in dier voege dat niemand der Heeren welke niet speelen zich aan de gemeente vertoonen, maar allen zich verborgen houden.

art. 5 Elk der liefhebbers zal moeten spelen:

ps. 4 uit G. minor

ps. 51 over 3 mollen

ps. 68 uit 4 kruisen

in dezer voege dat eerst een vers alleen gespeeld worde - daarna een vers met het gezang der gemeente en dan een vers alleen, gevarieerd. En wat de gemeente aanbelangt: deze zal van de opgegevene psalmen, met het eerste nummer der Musicanten zingen het 1e vers, met het tweede nummer het 2e en met het derde het 3e vers, zullende dit nader worden opgegeven.

art. 6 Voorts zal diegeen welke tot organist verkozen wordt, zich op Loosduinen met zijn huisgezin niet ter woon mogen nederzetten, zonder behoorlijke acte van Indentiteit(?) voor hetzelfde te hebben ingeleverd.

art. 7 Wanneer elk zyne beurt met speelen zal gehad hebben, zal de kerkeraad zich begeven naar den kerkenkamer, om aldaar met de (?) ledematen op dezelfde wijze als bij de jaarlijksche verandering van den kerkeraad tot de verkiezing van eenen organist over te gaan - waarop de kerkeraad weder in de kerk zal komen en dat nummer, 't welk bij meerderheid of met algemeenen stemmen verkooren is door den Predikant in tegenwoordigheid der gemeente geopend, en aan dezelve bekend gemaakt worden, welke persoon tot organist verkooren is.

art. 8 Wordende eindelijk degene, welke tot organist verkooren is, en de andere liefhebbers, zoo dezelve lust hebben, verzogt deze omstandigheid ter veraangenaaming der gemeente met eenig mus-

ijk te besluiten, hetwelk echter niet langer mag duuren dan een quartier uurs, indien er slechts één, en niet langer dan een half uur, indien meer of allen iets naspeelen.’

Hierna volgt de aanstelling:

‘... mits hij organist zal gehouden zijn om het hele jaar door, op alle zondag wanneer er gepredikt wordt, des voor- en namiddags en des avonds in de catechizatiën, als ook op alle feestdagen, en in de woensdagavond godsdienst gedurende de 3 wintermaanden, het orgel te bespeelen: zullende niet éne keer mogen overslaan, zonder vooraf behoorlijke kennis aan den kerkeraad en verlot van denzelfden gekregen te hebben. Bij het uitgaan der kerk zal hij eenen der gezongene psalmen moeten variëren of een lied of musijkstuk speelen op zulk eene wijze, dat de aandacht niet door wulpsche toonen van het gehoorde afgetrokken, maar door een staatelijk en stichtelijk geloof opgewekt worde. Hij zal ook verplicht zijn, het orgel in zonderheid de tongwerken, voor de godsdienstoefening naa te zien en dezelve te stemmen, zoo veel in zijn vermogen is. Eindelijk zal hij verplicht zijn, indien een of meer ingezetenen van Loosduinen onderwijs in de Musijk mogten begeren, denzelfden voor een maatigen prijs les te geven, op een of twee dagen in de week, naader met zulken te bepalen (...)’.

De benoeming van J. W. Gangel werd geen succes, want in 1798 blijkt hij bij voortdoring absent te zijn, soms zelfs zonder zijn vervanger, Cornelis Suiker, te waarschuwen. De kerkenraad besluit dan ook tot een nadere waarschuwing:

‘De avondgodsdienst geëindigd zijnde, stond onze organist binnen, en is hem aangezegd, dat hij zich voortaan stiptelijk overeenkomstig zijn pligt zou te gedragen hebben, en gevraagd, of hij voornemens was voortaan zijn post wel waar te nemen, het orgel in volle kracht te bespelen en de psalmen op gelijke nooten, zoo als hier altoos het gebruik is geweest, zonder zich te storen aan degenen, welke vooruit of achteraan schreeuwen, als ook gezet te komen, zonder overslaan (...) waarop hij volmondig ja geantwoord hebbende, hem is gezegd, dat hij onder dat beding organist alhier kan blijven, met waarschuwing dat hij, bij de eerste afwijking, stondelijk van zijn post zou vervallen zijn, zonder eenige verdere inschikkelijkheid’.

Helaas hielp dit niet veel, want een half jaar later werd hij toch ontslagen en

Cornelis Suiker, 'zijnde inboorling en lidmaat dezer gemeente' werd benoemd als organist 'ofschoon zijne bekwaamheid in het spelen nog niet toereikend is'. Daarom gebeurde het 'onder stellig beding dat hij van nu af aan zich door het nemen van lessen zal trachten bekwaam te maken'. Maar zoiets heeft tijd nodig: in 1800 klaagt de predikant 'over het godsdienststoorend gezang van onzen koster'. De kerkenraad gaf toe 'dat het gedrag van dat voorwerp zeker onbetaamelijk is, maar, dat men, uit aanmerking van zijn stijfhoofdige en trotz character, met weinig vrucht hem hierover zal kunnen onderhouden, zoo lang hij zich op de gebrekkige speelwijze van onzen organist kan beroepen, en daarom beslooten, vooraf den organist wel ernstig aan te manen, om te voldoen aan het met hem aangegane accoord, en, vervolgens, bijaldien de koster dan nog voortgaat, met, door het zingen van heele en halve nooten, als anderzints, het orgel te ... (?), als dan, alle zulke ... (?), welke den kerkeraad in handen heeft, in het werk te stellen, ten einde den koster tot zijnen pligt te dwingen, of op andere wijze te zorgen dat de rust en de stichting in de gemeente bewaard blijve. Het eerste is ogenblikkelijk geschied'.

In 1804, als J. Vletter een verzoek doet om de post van organist, stelt de kerkenraad echter vast 'dat Cornelis Suiker ten einde zich te bekwaamen, zeer vele kosten op aandrang van de kerkeraad heeft moeten maaken'. Het verzoek van Vletter wordt dan ook van de hand gewezen 'als waardoor, aan den tegenwoordigen organist, eene volstrekte onregtvaardigheid zou worden aangedaan'.

In 1811 volgt toch een officiële aanstelling van C. Suiker en Jan Vletter als organisten.

Verder onderhoud

Het orgel werd in die tijd onderhouden door Nagel. In 1815 klaagt Vletter echter 'over de ongesteldheid van het orgel alsmeede dat hij begreep dat Nagel daar de grootste kunde niet van hadde alsoo hij wel organist maar geen orgelmaaker was'. Men besloot naar een 'bekwaam orgelmaaker' uit te zien om het orgel in orde te laten brengen. In 1816 lezen we dan 'dat den orgelmaaker Frederiks het orgel had naagesien dat heel ongesteld had gevonden dog dat het met een som van 300 gulden soude te verhelpen zijn'. Uit het bestek dat Joh. C. Frederiks (uit Gouda) inleverde, blijkt dat de werkzaamheden alleen schoonmaak en herstel van kleine gebreken betroffen⁴². Daarna bleef het orgel tot 1825 bij hem in onderhoud. Van 1825 tot 1847 is het afwisselend in handen van B. J. Gabry, J. F. in der Maur, alsme-

de Kam en Van der Meulen.

In 1851 krijgt J. Vletter – ‘tot nu toe slechts provisioneel aangesteld’ – een officiële benoeming, jaarlijks te vernieuwen.

De ombouw van 1856

Het jaar 1856 is in de geschiedenis van het orgel een keerpunt. De kerkvoogden besluiten de firma J. Bätz & Co. opdracht te geven het orgel te repareren.

In de kerkvoogdij-notulen staat ‘dat het orgel sedert jaren in een vervallen toestand verkeert, en alle kleine reparaties sedert enige jaren vermeden zijn uit hoofde de som die er toe vereischt wordt uitgave zoude zijn geweest zonder doel te bereiken’. Men besluit ‘het kerkorgel in volkomene orde te doen herstellen onder hogere aprobatie’.

In mei 1856 wordt een contract gesloten met de firma Bätz, waarbij overigens dient te worden opgemerkt dat het hier in feite ging om C. G. F. Witte, die toen nog onder de firmanaam Bätz & Co. werkte. Hieronder volgt het, gelukkig bewaard gebleven, contract:

Art. 1 Het orgel zal uiteen genomen worden en schoongemaakt.

art. 2 Windlade van het bovenwerk of Hoofdmanuaal zal geheel nieuw worden gemaakt van zuiver en volkomen gedroogd wagenschot in twee gedeelten, waarop de navolgende stemmen in goede orde zullen worden geplaatst⁴³:

1. prestant	8 vt.	In het front van engelsch tin zuiver gepolijst met opgeworpen labia.
2. bourdon	16 vt.	Twee octaven van wagenschot, de overige van orgelmetaal.
3. octaaf	4 vt.	id.
4. fluit	4 vt.	id.
5. quint	3 vt.	id.
6. octaaf	2 vt.	id.
7. mixtuur	3 vt. sterk	id.
8. cornet	5 vt. sterk	id.

9. trompet bas	8 vt.	
10. trompet discant	8 vt.	Mondstukken, tongen, krukken van geel koper en stevels van metaal met koperen ringen
-
- art. 3 Het voorhanden pijpwerk zal worden gebruikt voor zoover het dienen kan tot tezamenstelling van voornoemde dispositie. Geheel nieuw zullen in alle gevallen worden bijgemaakt Prestant 8vt., Bourdon 16vt., Fluit 4vt. en Trompet 8vt. benevens al hetgeen verder mogt ontbreken of bij nader onderzoek blijken zal onvoldoende te zijn en niet vatbaar voor deugdzaame herstelling⁴⁴.
- art. 4 De windlade van het rugpositief, benevens het daarop staand pijpwerk zal behouden worden met uitzondering van Doublet 2 voet, Sexquialter discant, deze stemmen zullen worden uitgenomen en vervangen door Viola di Gamba 8 voet engelsch tin beginnende van ongestreept c en Roerfluit 4 voet van orgelmetaal, beide geheel nieuw te leveren. De frontpijpen zullen worden afgeslepen en opnieuw gepolijst.
- art. 5 De beide handklavieren zullen geheel worden vernieuwd van regtdradig mahoniehout, gaande van Groot C tot en met 3 gestreept f de platte toetsen met zwaar yvoor en de verhevene van ebbenhout, voorts zal daarbij worden aangebracht een koppeling die onder het spelen aan en afgezet kan worden.
- art. 6 Het pedaalklavier geheel nieuw gemaakt van eikenhout goed bevoederd gaande van Groot C tot en met één gestreept c'. Dit pedaal zal zoo veel hooger worden gelegd als blijken zal nodig te zijn voor het gemak van den speeler waarbij de bovenkant van de positief vloer tot grondslag wordt genomen.
- art. 7 Het mechaniek van het bovenwerk zoowel wat betreft de abstractuur als registratuur zal geheel vernieuwd en beter ingerigt worden om eene juiste en zachte werking te verzekeren, het mechaniek van het rugpositief zal behoorlijk nagezien en goed werkende gemaakt worden.

- art. 8 De blaasbalgen zullen uitgenomen, nagezien en winddicht gemaakt worden. Het ontbrekende kanaalwerk zal worden bijgemaakt.
- art. 9 Het werk ineengezet en afgewerkt zijnde zal gelijkmatig en kragtig geïntoneerd en naar de gelijkzwevende temperatuur welluidend gestemd worden.
- art. 10 Voor de werkzaamheden hierboven omschreven, daaronder begrepen alle leverantiën van materialen, werkloonen, reizen verblijfkosten en vrachten, zullen de orgelmakers ontvangen de som van fl 2530 te betalen als volgt ... (volgen betalingsmogelijkheden).
- art. 11 Onder bovengenoemde som is niet begrepen en blijft mitsdien voor rekening van Heeren Kerkmeesteren: Het schilders- en vergulderswerk. De ... (?) van de blaasbalgen treden tijdens het intoneeren en stemmen van het orgel. De adsistentie van de timmerman bij het uitnemen en inbrengen der blaasbalgen als met de veranderingen die noodzakelijk of doelmatig mogten bevonden worden en de betimmering van het kastwerk voornamenlijk aan de agterzijde.
- art. 12 De ondergeteekenden verklaren de bepalingen van deze overeenkomst, getrouwelijk te zullen nakomen, zoo als het behoort.

Mei 1856 w.g. J. Bätz & Comp.

Uit dit contract blijkt dat verreweg het grootste deel van het pijpwerk, het gehele toetsmechaniek van het hoofdwerk, het gehele registermechaniek en de windlade van het hoofdwerk werd vernieuwd. Het rugwerk verloor zijn functie als soloklavier en werd begeleidingsklavier met nagenoeg de standaarddispositie die Bätz zelf steeds toepaste. Het hoofdwerk veranderde zeer van karakter door het bijvoegen van registers die de totaalklank verzwaren, terwijl de speelse en meer solistisch gebruikte registers kwamen te vervallen. Daarbij werd ook het oude pijpwerk geherintoneerd om het typisch 19e-eeuwse klankkarakter te bereiken.

Om enig inzicht te verkrijgen in wat er nu precies in 1856 is gebeurd, moeten we ons in de eerste plaats afvragen wat dat 19e-eeuwse klankideaal eigenlijk inhield en hoe dat werd bereikt. De heer Wim de Jong, die zich in deze materie heeft verdiept, maakte op mijn verzoek hierover de volgende notities:

Het klankbeeld van de 19e eeuwse orgels omstreeks 1855 wordt gekenmerkt door een weinig kernachtige toonaanzet. Men wilde een zware, verzadigde klankmassa, die ook is terug te vinden in het 19e-eeuwse orkest. De toonaanzet van de orgels uit de barok, rococo en vroeg-classicisme daarentegen is veel meer belijnd en helder. Omstreeks het midden der 19e eeuw wilde men echter een functioneel kerkorgel (voor massazang), en geen concertant instrument.

Voor deze tijd zijn een aantal kenmerken te noemen:

- De neiging naar een massieve, oververzadigde klank en de wens tot nivellering van de verschillende werken (waardoor de verhouding hoofdwerk/nevenwerk ontstond);
- De geringe karaktersverschillen tussen de stemmen;
- Wijzigingen in de mensuren en het disponeren van veel meer 8-voet stemmen, waardoor de cancellen der windladen breder werden en een andere wijze van intoneren ontstond, met nauwe voetopeningen en veel kernsteken. Hierdoor wordt de toonaanzet praktisch geëlimineerd en de toon glad en boventoon-artermer, de toon als geheel massiever, als het ware oververzadigd. Daarom klinken de plena van deze orgels nogal massief, met een vaak naar het schreeuwerige neigende discant.

Door het aanbrengen van kernsteken wordt de windstrook dikker; de pijpen spreken in den regel vlugger aan. Deze windstrook bevoordeelt daarbij de grondtoon bovenmatig, waardoor de helderheid wordt aangetast (overigens werden in de 16e-eeuwse Italiaanse orgels al lichte kernsteken aangebracht, en laat 18e eeuwse orgels hebben hier en daar ook al kernsteken, maar hier wordt deze intonatiewijze totaal anders gebruikt: de klank wordt niet geforceerd).

De totale kosten bedroegen uiteindelijk fl 2780,-, veel meer dan de geraamde fl 1600,-. De kerkvoogden moesten dan ook een beroep doen op 'den weldadigheid der gemeente, en wel tot eene vrijwillige gift of een renteloos te geven voorschot'.

Het vernieuwde orgel werd op 2 november 1856 ingewijd, 'hetwelk de kerkvoogden niet ongepast voorkwam als zijnde de verjaardag der gezegende kerkhervorming'.

Onder de titel Het vernieuwde orgel aan deszelfs bestemming toegewijd' verscheen in enkele bladen (o.a. in de 'Boekzaal', december 1856) het navolgende artikel van de hand van J. A. Elburg:

'Voor langen tijd bestond bij kerkvoogden het voornemen om het vervallen orgel te herstellen; zij deden met gunstig gevolg een beroep op de gemeente, die door een renteloos voorschot en vrijwillige giften ruimschoots blijken gaf van hare belangstelling in de stichtelijke opfluiserende eredienst.

Het werk werd opgedragen aan de beroemde firma J. Bätz & Comp., orgelmakers van Z.H. den Koning, te Utrecht.

Zooals te verwachten was, hebben zij ook hier weder hunnen naam gehandhaafd. Wij brengen dezen Heeren hierbij onzen dank toe voor de zoo onbekrompen wijze waarop zij zich van hunnen taak gekweten hebben. De gedenkdag der kerkhervorming werd gekozen om het vernieuwde kerkorgel aan de dienst van God toe te wijden. De heer J. A. Klerk, organist van de Oude Kerk te Delft, hiertoe uitgenodigd, heeft zich geheel belangeloos met die taak belast, de leiding van het kerkgezag en de bespeling na de godsdienstoefening op zich nemende. Onze geliefde leeraar Ds. C. Clant, koos, ter gelegenheid dezer voor de gemeente dubbele feestviering tot tekst psalm 118:24, zijne hoorders opwekkende tot een Gode waardige dankbare blijdschap, na Gods almacht en liefde in de schepping en verlossing van zondaren, door Jezus Christus, Zijnen Zoon, en door de uitstorting van den Heiligen Geest in het zenden en bewaren in de Hervorming te hebben aangetoond.

Gaven de lof- en bedepsalmen en gezangen, zo schoon gekozen, ons gelegenheid om de heerlijke toonen van het orgel te bewonderen, ook bij het bespelen, na de dienst, was dit het geval, toen wij het in deszelfs geheel en in afzonderlijke geluiden mochten hooren. Onvergetelijk zal ons deze feestdag zijn, en levenslang hopen wij elkander te herinneren aan de woorden van bovengenoemden psalm: 'Dit is de dag dien de Heere gemaakt heeft, laat ons op denzelfden ons verheugen en verblijd zijn'.

Verder onderhoud

Tot 1880 bleef het onderhoud in handen van de firma Bätz; daarna kwam het in handen van de firma Gabry.

In 1909 werd aan J. de Kolff fl 260,- uitbetaald 'voor het uiteennemen, opbergen, schoonmaken, polijsten, ineenzetten, intoneren en stemmen van het orgel', ongetwijfeld samenhangend met de kerkverbouwing van die tijd. Na de tweede wereldoorlog wordt het onderhoud, op advies van de orgelcommissie der Hervormde Kerk, opgedragen aan de firma D.A. Flentrop te Zaandam.

De restauratie 1974-1975

In de vijftiger jaren wordt duidelijk dat een nieuwe orgelrestauratie dringend noodzakelijk is. Omdat ook de kerkrestauratie op het programma stond, werd besloten het orgel tegelijkertijd te laten restaureren.

In 1966 werd een rapport opgesteld door de orgelcommissie van de Ned. Hervormde Kerk.

Adviseur Willem Hülsman stelde een restauratie voor op grond van de volgende uitgangspunten:

'Het is evident, dat na de ombouw door Bätz in 1856, waarbij het grootste gedeelte van het oorspronkelijke pijpwerk van Reichner werd vervangen, oude registers werden opgeschoven, kernsteken en stemkrullen werden aangebracht en met behulp van oude pijpen nieuwe registers werden samengesteld, het oorspronkelijke klankbeeld van het orgel totaal is veranderd. Een herstel hiervan behoort o.i. tot de onmogelijkheden. Wel bieden enkele nog aanwezige registers aanknopingspunten voor een herstel van de dispositie, waarbij de registers nieuw geconstrueerd zouden kunnen worden overeenkomstig het oorspronkelijk mensurenbeeld en in overeenkomstige makelij als het oude, doch in feite komt dit neer op nieuwbouw, daar het aantal registers dat nieuw gemaakt zou moeten worden circa 60 % van het totaal zou bedragen.

Het lijkt derhalve geboden om bij een restauratie uit te gaan van de toestand, waarin Bätz in 1856 het orgel achterliet. Dat wil wat betreft het oude pijpwerk o.m. zeggen, dat de wijziging van de toonhoogte en de in dit pijpwerk door Bätz aangebrachte kernsteken en stemrollen gehandhaafd worden'.

Ten aanzien van de dispositie wordt opgemerkt:

‘Aangezien de dispositie van 1856 als uitgangspunt wordt genomen, behoeft hieraan niets te worden gewijzigd, waarbij er dan van wordt uitgegaan, dat het Bätz is geweest, welke de verdubbeling van de discant der beide presentant-registers heeft ongedaan gemaakt, alsmede de dulciaan van het rugwerk i.p.v. de fagot heeft gesteld (dit laatste is, gelet op de makelij van het pijpwerk, bijna zeker). Overwogen zou kunnen worden om desondanks het register Viola di Gamba op het rugwerk weer te doen vervangen door een Sesquialter, welke een aanmerkelijk grotere gebruikswaarde heeft dan het thans aanwezige register’.

Uiteindelijk heeft men dit laatste idee toch weer laten varen - het inzicht was inmiddels gegroeid dat men de historische verworvenheden van het instrument moet respecteren.

Parallel aan de kerkrestauratie werd het orgel in 1974-1975 door de firma Flentrop gerestaureerd. Hieronder volgt een gedetailleerd verslag van de uitgevoerde werkzaamheden⁴⁵:

a. De dispositie

Deze is ongewijzigd gebleven. Bij het register Bourdon 16' werd in de registersleep een deling aangebracht tussen f en fis klein octaaf, zodat bij gedeeltelijk uittrekken van de betreffende registertrekker het register alleen in de bas spreekt. Dit teneinde het ontbreken van een vrij pedaal enigszins te verzachten. De afsluiter van het hoofdwerk en de ventiel van het rugwerk zijn niet opnieuw in werking gesteld. Een nieuwe inliggende tremulant (vervaardigd naar oud model) werd op de oorspronkelijke plaats in het windkanaal van het rugwerk aangebracht.

b. Het pijpwerk

Aangezien er geen dispositiewijzigingen zijn aangebracht, is al het pijpwerk gehandhaafd. Het is slechts gecontroleerd op technische gebreken: deuken zijn verwijderd, de frontpijpen zijn geheel schoongemaakt, opnieuw gepolijst en de labia van bladgoud voorzien. De intonatie is gecontroleerd op gebreken, maar verder niet gewijzigd, evenmin als de winddruk en de stemming (gelijkzwevend).

c. De windladen

Deze werden geheel gerestaureerd, in overeenstemming met de richtlijnen van Monumentenzorg. Daarbij werden de originele sponsels aan de bovenzijden gehandhaafd, doch - teneinde eventueel optredende spanningen in de lade te voorkomen - aan één zijde niet vastgelijmd. Op de gehele bovenwand werd bij beide laden een trekvrije plaat gelijmd. Deze plaat is slechts 4 mm dik en tast derhalve de oorspronkelijke constructie bijna niet aan. Aan de onderzijden van de laden werd op de sponsels leer aangebracht, nadat eerst zg. bruggetjes (kleine sponsels van dwarshout) zijn aangebracht, teneinde het risico van krimpen en derhalve scheuren zo gering mogelijk te maken. De ventielen werden gevlakt en van nieuw dubbel leder voorzien. De pulp-eten werden vernieuwd naar oud model. Op de laden werden om de toongaten ringen van flexibel materiaal aangebracht. Ditzelfde vond plaats bij de pijpstokken, zodat de registerslepen aan beide zijden tussen enigszins verend materiaal lopen, waardoor een soepele werking onder alle atmosferische omstandigheden gegarandeerd is.

d. De windvoorziening

Balg en windkanalen zijn winddicht gemaakt en, waar nodig, van nieuwe belering voorzien. De pompinstallatie is buiten werking gebleven. Een nieuwe 'Meidinger-ventilator' werd aangebracht. Deze is geplaatst in een nieuw-vervaardigde eikenhouten dempkist, terzijde van het orgel.

e. De mechanieken

De aanleg van Witte werd geheel gehandhaafd. Bevoering van draaipunten werd, behoudens één uitzondering, niet aangebracht, teneinde de speelaar van het orgel niet in ongunstige zin te beïnvloeden. Wel werden bij de draaipunten waar mogelijk nieuwe assen aangebracht om eventueel geruis bij de bespeling zoveel mogelijk te voorkomen.

f. De kassen

Deze werden gerestaureerd en op de verlaagde galerij geplaatst door de aannemer, die met de restauratie van het gebouw was belast. Er bleken zich echter in de nieuwe situatie wijzigingen te hebben voorgedaan waardoor enkele pijpen in het rugwerk moesten worden verplaatst en zowel de register- als

toetsmechaniek aan de nieuwe situatie moest worden aangepast. Het hangende sluitwerk van de kassen werd door de orgelmaker vernieuwd. Achter de hoofdkas werd een loopplank aangebracht teneinde het pijpwerk te kunnen bereiken. Een nieuw knieshot boven het pedaalklavier (het oude was na de restauratie verdwenen) werd in stijl van de kas bijgemaakt, evenals een nieuwe bank.

Op zondag 1 juni 1975 werd het gerestaureerde orgel ingewijd. In een overvolle kerk (zelfs de preekstoel moest als zitplaats gebruikt worden) werd aandachtig geluisterd naar een concert door de voormalige organist van de kerk, Ben Fey. Net als vroeger oogstte het orgel veel lof en bewondering.

Nadere details over het orgel⁴⁶

- De orgelkas, welke is vervaardigd van eikenhout, is van Reichner, in Louis XVI-stijl.
- De manuaaltoetsen en de klavierlijsten, alsmede de registerknoppen zijn van Witte. De bakstukken zijn waarschijnlijk van Reichner. Het klavierbakje is nog het oorspronkelijke, waarbij duidelijk waarneembaar is, dat ten behoeve van de vergrote klavieromvang de zijkanten zijn ingekort. Waarschijnlijk is dit al door Reichner in 1791 geschied (er wordt immers vermeld dat in 1791 de klavieren nu van C tot F gaan, wat blijkbaar voorheen niet het geval was).
- De hoogwerklade is door Witte vernieuwd, die van het rugwerk is nog de oorspronkelijke.
- Het welbord van de hoofdwerkmechaniek heeft ijzeren wellen, welke - zoals bij Witte te doen gebruikelijk - met behulp van van draad voorziene stiften kunnen worden gereguleerd. Het pedaalwelbord heeft houten wellen en is waarschijnlijk, evenals het welbord van het rugwerk, nog oorspronkelijk.
- De toetsmechaniek van het rugwerk werkt met stoters. De abstractuur is niet meer de oorspronkelijke. Dit geldt eveneens voor de registermechaniek, welke van Witte is.
- De (nieuwe) windmachine voedt een grote magazijnbalg, welke naast het orgel staat opgesteld. Deze balg is niet oorspronkelijk. Er staat op:
'Bosman, 5 dec. 1910 in gebruik gesteld 9 juli 1916'⁴⁷.
- De windkanalen zijn deels oorspronkelijk, deels van Witte en deels van later tijd.
- Het pijpwerk verkeert in goede staat; bij sommige pijpen zijn de voeten

vernieuwd. Vrijwel over de gehele linie zijn kernsteken aangebracht.
 - Het bord, waarop de geschiedenis van het orgel vermeld wordt, is in 1979 gerestaureerd en naast het orgel aan de noordmuur van de kerk opgehangen.

De huidige dispositie (gelijk aan de toestand van 1856):

HOOFDWERK

prestant	8'	pijpwerk van Bätz.			
bourdon	16'	pijpwerk van Bätz, twee octaven van eikenhout, de rest van metaal. Gedeeld C-f/C-f'.			
octaaf	4'	in de bas pijpen van Bätz, discant echter oud.			
holpijp	8'	in de bas pijpwerk van Bätz, op 4 oude houten pijpen na; discant oud.			
cornet	V	pijpwerk van Bätz, opgesteld op een bank, samenstelling: 8' (gedekt), 4', 2 $\frac{2}{3}$ ', 2', 1 $\frac{3}{5}$ '.			
quint	3'	oorspronkelijk pijpwerk, op de grootste pijp na, welke i.v.m. de verhoging van de diapason later is bijgemaakt. Enkele pijpen hebben nieuwe voeten, en ook zijn de kernen bijgestoken.			
roerfluit	4'	pijpwerk van Bätz; de kleinste 18 pijpen zijn conisch. octaaf 2' oud pijpwerk. Op C gr.-oct. staat de inscriptie: Prestant disc.; kernsteken.			
mixtuur	II en III:	uit oude pijpen samengesteld. Op pijp c2 staat de inscriptie: quint 1 $\frac{1}{2}$ vt			
		Samenstelling:			
		C	1 $\frac{1}{5}$ '	1'	
		Fis	2'	1 $\frac{1}{5}$ '	1'
		fis	2 $\frac{2}{3}$ '	2'	1 $\frac{1}{5}$ '
		fis1	4'	2 $\frac{2}{3}$ '	2'
		fis2	5 $\frac{1}{5}$ '	4'	2 $\frac{2}{3}$ '
trompet	8'	pijpwerk van Bätz. Bas/discant deling			

RUGWERK

prestant	8'	het frontwerk maakt de indruk door Bätz te zijn vernieuwd, hoewel het contract dit niet vermeldt. Van Bes tot en met b' in front. De pijpen hebben overlengthe. De pijpen C t/m A zijn van hout en waarschijnlijk origineel. Duidelijk is te zien, dat de toonhoogte lager is geweest: de houten pijpen zijn nl. afgezaagd. Het oorspronkelijk pijpregister is verhoogd. Er ontbreken pijpen, zodat de conclusie voor de hand ligt dat we hier te maken hebben met een register dat oorspronkelijk in de discant dubbele pijpen had.
bourdon	8'	oorspronkelijk register, dat uit zwaar pijpwerk bestaat. Groot octaaf is van hout. Kernsteken.
octaaf	4'	pijpwerk van Bätz.
gemshoorn	2'	oorspronkelijk pijpwerk van uitstekende makelij. Conisch register. Kernsteken.
roerquint	3'	oorspronkelijk register van C t/m b met roeren, vanaf c' open, conisch. I.v.m. de verhoging van de diapason is de grootste pijp later bijgemaakt.
roerfluit	4'	pijpwerk van Bätz, vanaf c2 conisch.
viola di gamba	8'	vanaf Bes pijpwerk van Bätz.
dulciaan	8'	pijpwerk van Bätz. Bas/discant deling

manuaalomvang C-f3

pedaal (aangehangen) C-d1

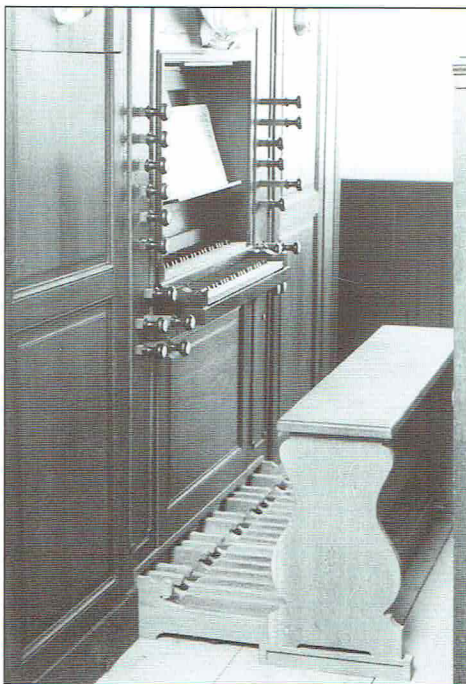
afsluiter rugwerk

tremulant rugwerk.

*Hoe lieflijk streelend voor 't gevoel en
tot Gode waardig doel verhieven zich
de orgeltoon. Hoe werd niet ziel en
zin verrukt door 't kunstgewrocht, zoo
goed gelukt, dat het des Makers werk
zal kroonen.*

*Kerkvoogden, uwe zorg en vlijt
Kunstenaars, uwe zorgzaamheid
Bespeelers, uwe schoone gaven verhef-
fen mij in hoogen top dog zie tot Dien
Formeerder op wiens magt het gansch
heelal moet staven.*

Uit een gedicht door J. A. van Elburg
ter gelegenheid van de inwijding van
het vernieuwde orgel in 1856.

Afbeelding 27:
De klaviatuur
van het orgel
met het nieuwe
pedaalklavier en
orgelbank in
oude stijl.

Afbeelding 28:
Preekstoel, doopboog en doophek.

8. De preekstoel

Bij de restauratie is de abdijkerk verrijkt met een bijzonder fraaie preekstoel, met bijbehorend doophek. Dit meubilair is afkomstig uit de hervormde kerk te Wijdenes (N.H.), die buiten gebruik is gesteld. Bij de aankoop ervan leek het te gaan om een vrij sober gestoelte, maar tijdens de restauratie ervan bleek men - tot verrassing en verrukking van Monumentenzorg - te doen te hebben met een der weinige oorspronkelijk beschilderde preekstoelen uit Holland en tevens de enige waarop de Tien Geboden zijn geschilderd.

Deze oorspronkelijke beschildering met de Tien Geboden bleek later te zijn vervangen door andere bijbelteksten, welke op hun beurt weer waren bedekt met een ovale verflaag. Achter enkele houten panelen kwam een prachtig gemarmerde voet te voorschijn. Monumentenzorg besloot toen de preekstoel zoveel mogelijk in zijn oude staat te herstellen. Aangezien één paneel in de oudste periode niet van een tekst was voorzien, werd hierop de latere bijbeltekst weer aangebracht, zijnde Romeinen 10:17: *'Soo is dan 't geloove uit 't gehoor: en 't gehoor door 't Woord Gods'*, overgenomen uit de Statenvertaling. Aangezien de oudste uitgave hiervan uit 1637 dateert, moeten deze teksten toen of daarna erop zijn geschilderd.

De Tien Geboden zijn uit een oudere vertaling, mogelijk uit een der oudste uitgaven van de 'Deux-Aes' Bijbel (1562). Het eerste gebod luidt: 'Ick ben de heer dijn God, die dij uyt Egijpten lant uijt den diensthuijse geleijdt heb'. Aangezien de kerk te Wijdenes in 1619 werd herbouwd na een jaar tevoren door de bliksem te zijn getroffen, zal de preekstoel uit 1619 of kort daarna dateren. Het klankbord, dat in slechte staat verkeerde, is nieuw bijgemaakt.

De doopboog

Deze stamt uit 1737 en bevat een Caritasvoorstelling en het oude wapen van Wijdenes, geflankeerd door twee in de ornamentkrullen verwerkte griffioenen.

Het avondmaalsstel

Op 4 april 1905 herdacht dr. J. N. Köhler zijn komst naar Loosduinen als predikant van deze gemeente 25 jaar voordien. Als huldeblijk bood de gemeente hem een zilveren Avondmaalsstel aan. Een inscriptie op de

Afbeelding 29:
Preekstoel zoals opgesteld in de kerk van Wijdenes voor de restauratie.

schenkkan en de broodschaal getuigt hier nog van. Dit Avondmaalsstel is samen met twee broodschalen van oudere datum bij de gemeente in gebruik. Laatstgenoemde broodschalen dragen aan de onderzijde de inscriptie: 'Deze schotel hoort aen de Diakony armen van Loosduynen 1713'.

De luidklok

Sedert 1587 worden vanuit de toren met klokgelui 'de levenden geroepen en de doden betreurd'. Op 26 september van dat jaar besloten de Staten van Holland namelijk te voldoen aan een verzoek van 'Kerkmeesteren, Diaconen en gemeene Buuren van Loosduynen tot grierf van geenen die tot Loosduinen passieren sullen en van de Inwoonderen van dien, en ten einde sonderlinge tot der Predikatie ende dienst Godes, en andere noodelyke diensten, ter bequamer uure geluyd mag werden, hebben goedgevonden en geconsenteerd, dat den thoorn aldaar van een bequame Klokke, Uurwerk en Wyser voorzien sal worden, en dat de kosten daar af, overmits het onvermogen van de Inwoonderen aldaer, gedragen sullen werden uit de Inkomsten van de Conventen Goederen van Loosduynen'.

Gelijktijdig met de restauratie van de toren in 1941 werd een nieuwe 400 kg wegende luidklok geplaatst, ter vervanging van de kennelijk reeds door oorlogshandelingen beschadigde klok. Reeds in 1943 namen de bezetters deze klok in beslag.

De klok, die thans vertrouwde klanken verspreidt over een omgeving, waarin niets meer is te herkennen van wat eens het dorp Loosduinen was, weegt 350 kilo en hangt daar sedert november 1952. Zij is gegoten door J. S. Zimmer en Zn. te Amsterdam. Naast de geschiedenis van haar voorganger staan op deze klok in bandwerk figuren van vissen en vliegende vogels. Symbolen van de - vervlogen - landelijkheid van Loosduinen?

Verder staan op deze klok de wapens van Amsterdam en 's-Gravenhage. De klok draagt als naam 'Soli Deo Gloria' - Gode alleen zij de eer (1 Tim. 1: 17).

Nadat de klok een week te bezichtigen was achter in de kerk, vond op zaterdag 22 november 1952 de officiële inluiding plaats in tegenwoordigheid van gemeentelijke en kerkelijke bestuurders. Vanaf zondag 23 november 1952 roept deze klok de Loosduinse bevolking op tot kerkgang.

Afbeelding 30:
Interieur van de kerk vanuit het westen.

9. De predikanten

J. Hartman

Voor de geschiedenis van de Loosduinse Hervormde gemeente, die nu vier eeuwen de Abdijkerk als plaats van samenkomst voor de bediening van het Woord en de Sacramenten heeft, kan de naamlijst van de predikanten, die haar gediend hebben, een goede leidraad zijn. Deze naamlijst kan men vinden op het in de Abdijkerk geplaatste bord 'ter gedenking van hen die het woord Gods tot ons gesproken hebben (Hebr. 13: 7a)'. In het bestek van dit boekje kan slechts worden stilgestaan bij een enkele predikant of kerkelijk gebeuren, zonder daarmee aan predikanten en zeker ook gemeenteleden, wier namen in dit verhaal zullen ontbreken, geen of minder betekenis voor de gemeente toe te kennen.

Een totaal van 29 predikanten in 400 jaar betekent een gemiddelde ambtstermijn van ruim 13 jaar. Het kortst diende ds. Noomen. Hij hield in 1873 zijn intreepreek, werd daarop ziek en overleed 6 maanden later. Het langst stond ds. Heinsius, 47 jaar lang. Ook ds. Huijbers, die na hem komt in 1715, brengt zijn gehele leven als predikant in Loosduinen door. In de middagdienst op 21 april 1748 'bespeurt de gemeente dat Zijn Eerwaarde zich onpasselijk bevond'; 's avonds verneemt zij van zijn overlijden. Op de dag van de begrafenis wordt gedurende drie uren de klok geluid. De koster houdt hiervan aantekening in de 'Memory van de Dooden', waarin men verder nog kan lezen, dat in 1750 het luiden bij een begrafenis moest worden gestaakt, 'omdat de klepel uit de klok viel'.

Ds. Kaas (1750-1754 te Loosduinen), een zeer geleerd man 'met uitzonderlyke predikgaven en een ongeveinsde godsvrucht', bezong aan het eind van zijn leven de loop zijner bediening als volgt:

'De Maas-stad was mijn wieg, mijn school het Stichts Atheen. Aan 's Heeren dienst gewijd mogt ik Aarlanderveen, Loosduinen, Sluis en Goes voor hare Tempelscharen Het Heilleer van 't Genae- en Vreeverbond verklaren. Een hoogst vrijmoedig plan bekleemde dus mijn lot. De wijsheid treft haar doel: mijn lof en lied is God'.

Tijdens de ambtsperiode van ds. Barthout van der Feen alhier van 1774 tot 1778 vindt plaatselijk de bouw van het Diaconale Armenhuis - voorloper van het Hervormde Bejaardencentrum nabij de Abdijkerk - en landelijk de

invoering van een nieuwe psalmberijming en betere zangwijze plaats.

Ds. Jelmer Hinlópen is bij zijn komst naar Loosduinen nog maar 24 jaar. Het door de heer C. Steengracht uit den Haag aan de gemeente geschonken orgel, dat door Joachim Reichner is gebouwd, wordt op 20 Oogstmaand 1780 ingewijd, waarbij ds. Hinlópen preekt over psalm 150. Bij zijn vertrek naar Zalt-Bommel, waar hij enige jaren later overlijdt, kiest hij gezien zijn driejarig verblijf in de gemeente zeer toepasselijk als tekst voor zijn afscheidspraak Handelingen 20:31.

Met ds. Jan van Eyk krijgt de gemeente in oktober 1787 uit Voorthuizen een 'ijverig herder en onvermoeid leraar', die hier bijna 35 jaar lang werkzaam blijft. Een liefhebber van muziek en dichtkunst, die zelf ook publiceerde. Ter gelegenheid van het weder ingebruik nemen van het verbeterde orgel en hernieuwde kerkgebouw houdt hij op 19 november 1791 in een stampvolle kerk in tegenwoordigheid van erfstadhouder Willem V een feestpredikatie. Met hem maakt de gemeente de Franse overheersing mee. In 1812 moet de Diaconie toestaan dat in het Hervormd Armenhuis een detachement infanteristen (40 à 50 man) wordt gehuisvest tegen een vergoeding van 350 francs per jaar. Uit een gedicht, dat na zijn overlijden op 64-jarige leeftijd in 1822 van de hand van Frank van der Gaag verscheen, blijkt hoezeer deze predikant bij de gemeente geliefd was. De beginregels van dit gedicht luiden:

'Mijn leraar is niet meer, mijn bloed dat stremt in d'ader. Mijn leraar is niet meer, mijn leidsman en mijn vader. Treurt dan, Loosduinder, treurt, trekt met mij 't rouwkleed aan. VAN EYK, die is de weg van alle vleesch gegaan.'

Gedurende 22 jaar is in de Loosduinse gemeente ds. G. van Schelle werkzaam. Samen met zijn gemeente beleeft hij in 1832 het uitbreken van de cholera en in 1845/1846 het mislukken van de aardappel oogst en een langdurige winter. De klimmende duurte der levensmiddelen, die hiervan het gevolg is, leidt tot een toenemende verarming. De Diaconie, wier voorzitter ds. van Schelle is, houdt een buitengewone collecte ter bekostiging van de bedelingen. De gemeente telde in 1846 970 leden, waarvan 380 lidmaten. 110 personen waren voortdurend in onderstand, terwijl 165 personen incidentele hulp ontvingen. Voor de vele armen in zijn gemeente is ds. van Schelle een stille weldoener.

We maken een sprong in de tijd, waarbij we voorbijgaan aan de viering op Tweede Paasdag 1 april 1872 van de inneming van Den Briel 300 jaar geleden⁴⁸ en komen in 1878. In dit jaar roept ds. W. Callenbach tijdens de dank-

dienst voor de oogst op woensdag 30 oktober en op de daaropvolgende zondag 3 november hoofden van gezinnen, belangstellenden en zogenaamde petitionarissen op een in de kerkenraadskamer te houden vergadering bij te wonen. Laatstgenoemden hadden hun handtekening geplaatst onder een verzoekschrift aan Koning Willem III betreffende het in stand houden van het Christelijk onderwijs. De vergadering diende er toe om te komen tot een vereniging ter stichting van een School met de Bijbel, welke school reeds in 1881 kon worden geopend. Ds. Callenbach zelf heeft dit niet meer mogen meemaken. Als er overal in Loosduinen feestelijk wordt gevlagd ter gelegenheid van de tuinbouwtentoonstelling bij het 25-jarig bestaan van de Hollandsche Maatschappij voor den Landbouw, afd. Westland - Koningin Sophia, de eerste echtgenote van Koning Willem III bezoekt deze - rouwt de Hervormde Gemeente om het plotselinge overlijden op 14 januari 1879 van haar voorganger. In Bergschenhoek vindt men zijn familiegraf.

De gemeente moet wachten tot april 1880 om in dr. J. N. Köhler een nieuwe herder en leraar te kunnen begroeten. Gepromoveerd op een aan het Irvingisme⁴⁹ gewijd proefschrift komt hij uit de daarbij gevoegde stellingen naar voren als een man, die elk kerkelijk belastingstelsel afwees, ritmisch gezang voor de gemeenten niet aanbevelenswaardig achtte en een voorstander was van Christelijk onderwijs. Evenals tot 1968 de na hem komende predikanten van onze gemeente, vervulde hij het voorzitterschap van het Hervormd Schoolbestuur.

Het jeugdwerk krijgt in 1894 gestalte door de oprichting van een naaikrans 'Dorcas' en in 1897 van een jongelingsvereniging, waarvan de Loosduinse afdeling van het Christelijk Jongerenverbond (C.J.V.) een voortzetting is.

In 1905 staat ds. Köhler 25 jaar in de gemeente, die hem daarbij als huldeblijk een zilveren avondmaalsstel aanbiedt. Een inscriptie op de rand van de schenkan en de broodschaal - met twee uit 1713 daterende 'schotels' die horen aan de 'Diakony armen van Loosduynen' ook thans nog bij de avondmaalsviering in gebruik - getuigt hiervan. Ondanks zijn afnemende gezondheid blijft hij zijn ambt vervullen tot aan zijn overlijden op 73-jarige leeftijd in 1907.

In dat jaar waren er op een Loosduins bevolkingsbestand van 5818 zielen 2598 Hervormden. Evenmin als thans zullen al deze 'Hervormd' geregistreerden meelevend zijn geweest. Toch was de kerkelijke belangstelling in die jaren zo groot - jaarlijks deden meer dan 30 jongeren in het openbaar belijdenis - dat de kerkenraad in juni 1908 besloot de kerk te vergroten met twee vleugels.

Tenslotte dient vermeld te worden de in meervoudig opzicht markante

figuur van ds. G. Venema. Met zijn komst in 1927 krijgt de hervormde gemeente een voorganger aan wie de herinnering 'in het dorp' nog voortleeft. In de woorden aan hem gewijd, zowel bij zijn voortijdig emeritaat in september 1945 als bij zijn overlijden in 1949, tekent zich een man af, die als zielszorger 'letterlijk kon wenen met de wenenden'. Een man ook van de oude stempel, die in de strijd tussen oud en nieuw - de vernieuwing van de liturgie en de invoering van de 'Nieuwe bundel' in 1938 - duidelijk voor het oude koos. Gedurende zijn ambtsperiode zette zich de ontwikkeling in van dorpsgemeente naar een grote randgemeente van Den Haag, waardoor kerkenraad en kerkvoogdij zich voor vele problemen zagen geplaatst. Taakverlichting kreeg de predikant door de aanstelling van een hulpprediker (de latere Haagse predikant ds. H. J. Groenewegen): samen zetten zij nog in hetzelfde jaar - 1934 - een eigen kerkelijk blad voor de gemeente op. Ds. Venema propageerde in christelijk verenigingsverband de onthouding van het gebruik van sterke drank - mede door het schrijven van toneelstukken, door gemeenteleden opgevoerd - en de oprichting van een zangkoor, waarvan hij zelf de dirigent werd. Als veldprediker maakte hij de oorlogshandelingen in de meidagen van 1940 mee, die ook in zijn eigen gezin groot leed brachten. Gedurende de bezettingsjaren heeft hij zich buitengewoon beijverd om het leed van de gewonde Hollandse militairen in het Haagse hospitaal te verzachten. Ziekte verhinderde hem in een laatste dienst van zijn gemeente afscheid te nemen na bijna 18 jaar zijn stempel op deze gemeente te hebben gezet. Op zijn ziekbed in Hilligersberg stelde hij zijn ervaringen en gevoelens te boek, waaraan hij de titel 'Kaleidoscoop' meegaf.

De predikanten van Loosduinen

opgesteld door J. Hartman

1. JACOBUS Corneliszoon MEURSIUS
RK geestelijke - met emeritaat	1578-1616
2. ABRAHAM Jacobszoon KENNEWEGH
kandidaat - overleden	1616-1636
3. ALEXANDER GORTZENIUS
kandidaat - overleden	1637-1665
4. JOHANNES HEINSIUS
kandidaat - met emeritaat	1667-1714
5. CORNELIS HUIJBERS
kandidaat - overleden	1715-1748
6. DIRK KAAS
van Aerlanderveen - naar Sluis	1750-1754
7. THOMAS LIEFTINCK
van Ritthem - met emeritaat	1755-1765
8. NICOLAAS A. BLAAUW
van St. Jacobi Parochie - naar Zierikzee	1766-1778
9. BARTHOUT VAN DER FEEN
van Heerenveen - naar Delft	1774-1778
10. JELMER HINLOPEN
van de Vuursche - naar Zaltbommel	1778-1781
11. STEPHANUS I. BROEKMAN
van Rockanje - naar Schoonhoven	1781-1788
12. JAN VAN EYK
van Voorthuizen - overleden	1788-1822
13. ABRAHAM VAN BEMMELEN
van Ankeveen - naar Oosterhout	1822-1825
14. GIJSBERT VAN SCHELLE
van Mijdrecht - overleden	1826-1848
15. CORNELIS CLANT J.H.zoon
van Hoogkarspel - naar Nigtevecht	1848-1859
16. HENDRIK C. G. SCHIJVLIET
van Nunspeet - naar Hilversum	1860-1862
17. WILLEM SIJKENS
van Hijlaard - naar Veenendaal	1862-1865

18. JOHANNES J. EIGEMAN	1865-1872
van Hengelo (Gld.) - naar Buren	
19. GERRIT J. NOOMEN	1873
van Bruinisse - overleden	
20. GERRIT A. VAN HERWAARDEN	1874-1876
van Garijp - naar Dordrecht	
21. WILLEM CALLENBACH	1876-1879
van Hardenberg - overleden	
22. Dr. JOHAN N. KÖHLER	1880-1907
van Ravenswaaij - overleden	
23. NICOLAAS A. BECHT	1907-1912
van Kolderveen - naar Arnhem	
24. PIETER J. ROSCAM ABBING	1913-1922
van IJsselmonde - naar Amsterdam	
25. ALBERT D. MEETER	1922-1927
van Vriezenveen - naar Leiden	
26. GEERT VENEMA	1927-1946
van Appingedam - met emeritaat	
27. WILLEM E. DEN HERTOOG	1946-1968
van Noordwijkerhout - naar Oud-Beijerland	
(van 1953-1968 Loosduinse wijkgemeente Adventkerk)	
28. HENDRIKUS A. VAN LOON	1948-1972
van Grijskerke - naar Biezelingse	
29. PHILIP L. KRIJGER	1972-1980
van Nisse - naar Velp	
30. HENDRIK ONDERSTAL	1981-1990
van Overschie – naar Dordrecht	
31. REYER J. DE VRIES	1991
van Harlingen	

10. De grafzerken

J. Hartman

Van de in de kerk aanwezige grafzerken zijn enige malen beschrijvingen gepubliceerd. De laatste dateert uit de tijd, dat de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in de kerk een ontgraving uitvoerde (1970). Daarbij kwamen behalve enige stenen grafkelders met fresco's ook een aantal grafzerken aan het licht. Helaas heeft men van deze grafkelders er niet één zichtbaar bewaard, terwijl van de in 1970 geïntariseerde zerken en fragmenten er thans vele niet meer in de kerk zijn terug te vinden: Van de 16 toen beschreven zerken en stenen zijn er slechts negen terug te vinden; van twee hiervan is nog slechts een gedeelte bewaard gebleven.

Met name zal men tevergeefs zoeken naar de zerk van Jacobus Meursius, de eerste predikant van de Hervormde Gemeente van Loosduinen. Omstreeks 1920 vond men bij het aanleggen van een plantsoen in de directe nabijheid van de kerk het bovenste gedeelte van deze zerk. Bij de gedeeltelijke restauratie van de kerk in 1952 kwam het ontbrekende stuk onder de kerkbanken, die toen door stoelen zijn vervangen, te voorschijn. Het opschrift van deze zerk, waarvan niet bekend is waar deze is gebleven - de afmetingen waren 200x87 cm - , luidde:

HIER LEIT BEGRAVEN
IACOBVS MEVRSIVS GEWEEST SYNDE
PREDICANT TOT LOOSDUYNEN
OMTRENT XL JAREN STERF DEN 20 APRILIS 1627

ENDE GERRITGE(N) I(AN)S — (VAN) MO(E)R(B)ER
(GO) - ——— (Y)-(V)ROVW
STE(R) - — (N) II D-(C)-(M)BR(I)S 1612
——— EHS JACOBVS ENDE
GER(A)R(DI)NA KENNEWE(H)
E(ND)E ANNA WILLEMS D DE
HEY I -MEVRSY TWEDE HVYS:
(V)ROVWE OVT 65 JAREN STERF
DEN 15 SEPTEMB 1633

Voorts kwamen op deze zerk voor twee wapenschilden, voorstellende drie bomen en een springend hert. Dit laatste motief is opgenomen in het kerkelijk zegel van de Hervormde Gemeente 's-Gravenhage-Loosduinen, dat in 1964 is vastgesteld.

De fraaie zerk, die thans in de westmuur achterin de kerk is geplaatst en op deze wijze gelukkig voor het afslijten wordt behoed, kwam omstreeks 1908 bij de vergroting van de kerk uit het zand te voorschijn. Het opschrift luidt:

HIER LEIT BEGRAVEN
DE ED HEER GERRAERT DE RAET
STERFT DEN 9 OCTOBER 1688

HIER LEIT BEGRAVEN DE HO: ED: JUFR: MARGARITA
VAN DER DOES OBYT 31 MAY 1689

Daarboven de wapens DE RAET en VAN DER DOES onder een gehoornde helm, helmteken een schaats tussen een vlucht. Onder de tekst zestien kwartieren:

De Raet	Van der Does
Pelgroms	Zuijlen van der Haer
Boudewijns	Nienrode
Van Delft	Drakenburg
Schoonhove	Reede
Meunicks	Diest
Maneveldt	Nienrode
De Swaen	Veelen

Pelgroms: gevierendeeld: I een adelaar; II twee toegewende klimmende vossen; III drie melen (2 en 1); IV een boom.

Boudewijns: doorsneden; boven een leeuw, beneden een verkort Sint Andrieskruis.

Van Delft: een meerblad met den steel omhoog.

Schoonhove: een bloem met den steel omhoog.

Meunicks: een keper, vergezeld van drie sterren.

De Swaen: een omgewende zwaan.

Diest: twee dwarsbalken en een vrijkwartier, beladen met een eenhoorn.

Veelen: drie vogels.

Het echtpaar De Raet-Van der Does bewoonde 'Westkamp', dat gelegen was in de omgeving van het Vinkenlaantje. Dit huis is in 1780 gesloopt.

In de nabijheid van de trap, die naar het orgel leidt, ligt een zerk met als opschrift:

HIER LEDT BEGRAVEN
MARIA MAGDALENA
VAN ZINDEREN JONGEDOCHTER
STARF DEN 8 AUGUSTI
CICIDCLXXVIII

Onder de trap naar het orgel en door de daar gevormde kast aan het oog onttrokken ligt nog een fragment van een steen, waarop te lezen staat:

L. B.
ARENSE
De volledige tekst luidde:
H. L. B.
CORNELIS . ARENSE VAN DER VAART
STERFT. DEN. 19
OCTOBER 1723.

Gezien vanuit het begin van het middenpad tussen de beide pilaren, die het orgelbalkon dragen, liggen er zowel links als rechts onder de achterste rijen stoelen een tweetal steentjes. De eerste steen aan de linkerzijde draagt het opschrift:

HIER LEIT BEGR
ANDRIES Z DV
SCHOOLMR GEW
STERF DEN XI NO

In 1970 was deze steen - hoewel in het midden gebroken - nog compleet. Het volledige opschrift luidde:

HIER LEIT BEGRAVEN PIETER
ANDRIES Z DVRCANT
SCHOOLMR GEWEEST ALHIER
STERF DEN IX NOVEMB 1620

Eveneens aan de linkerzijde ligt een steentje met het opschrift:

HIER. LEIT. BEGRAVE
MARRIGJEN. HEIN
DRICK. EN. STARF
ANNO 1589 DEN
LASTEN. JANWARI

Rechts achter liggen twee steentjes met het opschrift:

H. L. B. VEN
TRYNTIEN. COR
NELIS ROELL.
STERFT.DEN
2 APRIL 1675

en

HIER. LEIT. BEGRAVEN. CLAES.
FRANSSSEN. VAN. CAMPEN. MET.
IIN. SOON. ARENT. CLAESSEN.
SIIN. GESTORVEN. DEN 21 IVLII.
1636

De kleine steen, die in de zuidmuur van de kerk is aangebracht, vermeldt in de vier hoeken de naam van de buitenplaats, te weten:

MARIO WESTERBEECK BERNFELS ROON

met daarbij de afbeelding van het wapenschild. Het opschrift zelf luidt:

HIER LEIT BEGRAVEN
IOFFRAVE IOHANNA
VAN. MARIO. DIE
GESTORVE
IS. DEN II YVNY 1608

Bij de gedeeltelijke restauratie, die in 1952 door de Gebr. Weijnsfeld werd uitgevoerd, vond men bij het wegbreken van de in 1790 geplaatste lambri-sering een merkwaardige grafsteen, die thans eveneens in de zuidmuur is geplaatst. Omdat deze steen, die zich achter het Hennebergbord bevindt,

ernstig is beschadigd, werd besloten in de westmuur onder het orgelbalkon een replica van deze steen te plaatsen. Het Latijnse opschrift van deze steen luidt:

MS
RICHARDVS HARDING
ANGLVS, ARMIGER ANTIQVA ET NOBILI FAMILIA
REGI CAROLO SECVNDO AB INTERIORO CVBICVLO
ET PRIVATE (VT VOCATVR) CRVMENAE DISPENSATOR
ET CVSTOS VIR PERFECTAE PROBITATIS ET FIDEI
ET CVI AD CAETERA ORNAMENTA MORVM ELEGAN
TIAM ACER SENSVS PIETATIS ACCESSIT POSTQVAM
REGI SVO DOMINO IN CALAMITOSIS TEMPORIBVS
SVMMA CVRA IN SERVIISSET SVMMA CONSTANTIA
ADHAE SISSET FRACTVS TANDEM MORBIS ET
SENIO VITAM CLAVSIT VT VIXIT CHRISTIANE
ET POST LONGI EXILII ERRORES HIC REQVIEM
INVENIT ET MELIOREM PATRIAM
OBIIT 24 AVG ANNO 1658

Onze vroegere plaatsgenoot, prof. dr. R. Bakker Hzn., verzorgde destijds hiervan de volgende vertaling:

Richard Harding, Engels wapendrager, stammend uit een oud en aanzienlijk geslacht, kamerdienaar van Koning Karel II, tevens rentmeester van zijn particulier vermogen (zoals hij hem dit opdroeg) en bewaker, man van alleszins rechtschappen karakter en trouw, aan wiens stijlvol karakter zich paarde een sterke vroomheidszin. Nadat hij zijn heer de Koning in buitengewoon moeilijke tijdsomstandigheden met de allergrootste zorg had gediend, hem met de allergrootste standvastigheid zijn afhankelijkheid betuigd had, heeft hij tenslotte, gebroken door ziekte en ouderdom, het leven zo verlaten, zoals hij het geleefd heeft, op christelijke wijze en na lange omzwervingen in ballingschap heeft hij hier rust gevonden in een beter vaderland. Overleden 24 augustus 1658.

De letters 'M.S.', waarmee het opschrift begint, zullen waarschijnlijk 'MORTE SUBITA' betekenen (plotselinge dood).

Tenslotte volgt hieronder nog een overzicht van de steentjes, die bij de laatste restauratie uit de kerk zijn verdwenen:

- Zerk (65,5 x 68,5 cm) met opschrift:
 HIER LEIT BEGRAVEN
 IOFVROV CECILIA VAN
 ABBESTEEGH BARTHOVTS
 DOCHT(E)R STERFF DEN
 2 IYNI (A)NNO 1645

- Hardsteentje (23,5 x 25,5 cm) met opschrift:
 (H). (L). (B). JA(C)O(B)
 GYSBRECHT
 S.DEN 2.
 FEBERWARI
 1631

- Fragment van een zerk (31 x 54,5 cm) met opschrift:
 (E)R LEYT BEGRAVEN ELSKEN
 (Y)CH MAN IONGEDOCHTE(R)
 (ST)ERT DEN 2 SEPTEMBER
 NO 1647

- Fragment van een zerk (27,5 x 44 cm) met opschrift:
 STERF. DEN. 17. YVLI(V)
 -639. HET. GRAF. N. (I)
 H. L. B. LEEN(D)ERT CO(R)
 (L)ISSEN. GROE(NEVE)LDE
 (O)PTENEMEN. VOORD
 VROVW.DOOT.IS

- Steentje (25,5 x 47 cm) met opschrift:
 VNIE KORNELYS
 1651

- Steentje (30,5 x 26 cm) met opschrift:
 H L B N
 H V
 JACOB KORNL I
 GROEN IS
 BEGRAVE DE
 15 FEBRV INT
 JAER 1685

11. Epiloog

Zeven en een halve eeuw staat de ABDIJKERK nu al
temidden van wat eens een woest duinlandschap was –
en wat nu een moderne voorstad van 's-Gravenhage is geworden.

Veel is er gebeurd in die jaren,
veel is er veranderd -

maar voor generatie op generatie,
eeuw op eeuw,
is de ABDIJKERK de ruimte geweest
waar de gemeente van Loosduinen bijeen kwam
om haar geloof te belijden en te beleven –

zo is de kerk eigenlijk de verbeelding geworden
van het Christelijk geloof door de eeuwen heen.

Bij het doorlopen van die 750 jaar kerkgeschiedenis
voel je je onwillekeurig opgenomen
in de adem van die eeuwenlange Christelijke geloofstraditie –
en wie heeft niet datzelfde gevoel bij het betreden van de kerk?

Welk een voorrecht om in zo'n gebouw ter kerke te mogen gaan.

*Looft God, die zegent al wat leeft,
der heem'len Heer is Hij,
die tussen ons zijn woning heeft.
Die ver is, is nabij.*

(Gezang 319: 1, J. W. Schulte Nordholt)

Loosduinen, najaar 1978/zomer 1981/zomer 2002
Vincent Hildebrandt

Colofon

Ter afsluiting van deze uitgave nog enkele notities. Ten eerste wil ik ds. W. E. den Hertog bedanken voor zijn spontane bereidwilligheid een tweetal hoofdstukken in dit boekje voor zijn rekening te willen nemen. Zijn grote kennis van en betrokkenheid bij de Loosduinse Abdijkerk dwingen een groot respect af. Hopelijk zal zijn grote publikatie - resultaat van ruim 30 jaar gedegen speurwerk in binnen- en buitenland - weldra verschijnen. Tevens wil ik architect Ph. J. W. C. Bolt bna bedanken voor de toestemming zijn restauratieverslag op te nemen, en ouderling-kerkvoogd J. Hartman voor zijn bijdragen over de luidklok en het avondmaalsstel en over de grafzerken. Ook de lijst met predikanten is van zijn hand.

Tenslotte moet ook het Anjerfonds genoemd worden, zonder wie deze uitgave onmogelijk gerealiseerd had kunnen worden.

De overige medewerkers moet ik hier zonder toevoeging laten volgen, maar voor allen geldt, dat de welwillende medewerking die zij verleenden een geweldige stimulans was:

C. van Bochove, D. van der Gaag, M. van der Gaag-van Loon, J. van der Gaarden, A.U. Hildebrandt, W. de Jong, C.A. de Ruijter, J.C Kort (Algemeen Rijksarchief), Gemeentearchief 's Gravenhage, Flentrop Orgelbouw bv, het kerkelijk bureau der hervormde gemeente 's-Gravenhage- Loosduinen.

Loosduinen, najaar 1978

Bij de tweede druk

Het is verheugend, dat de eerste uitgave in betrekkelijk korte tijd geheel uitverkocht is geraakt. Door de belangstelling, die er voor onze Abdijkerk blijkt te bestaan, leek het ons verantwoord een tweede druk uit te geven, die enkele tekstwijzigingen en nieuwe illustraties bevat, maar bovendien is uitgebreid met een artikel van J. Hartman over de predikanten van Loosduinen.

Helaas moeten wij er melding van maken, dat de architect Ph. J. W. C. Bolt dit voorjaar is overleden. Zijn nagedachtenis blijft, mede door de onder zijn scheppende handen indrukwekkend herrezen Abdijkerk, met groot respect bewaard.

Door de mogelijkheid het boekje fotografisch te laten zetten kon de technische verzorging worden verbeterd. Wij hopen dat dit ertoe zal bijdragen, dat deze tweede druk een minstens zo goed onthaal ten deel zal vallen als zijn voorganger.

Loosduinen, zomer 1981

Bij de derde druk

De aanhoudende vraag naar dit boekje, dat reeds einde tachtiger jaren van de vorige eeuw was uitverkocht, heeft ons doen besluiten tot een derde, vrijwel ongewijzigde herdruk in afwachting van een algehele inhoudelijke bijstelling van de inhoud van dit boekje. Alleen de lay-out, typografie, spelling en illustraties zijn aangepast.

Loosduinen, zomer 2002

Geraadpleegde algemene bronnen

- Restauratieverslag architect Ph. Bolt bna.
- Archief hervormde gemeente 's-Gravenhage-Loosduinen.
- Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem, deel 24: Loosduinen voor de hervorming, A. Driessen.
- Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven 39, deel 1 (1939), S. Drossaers.
- Kerkelijke redevoeringen en gezangen bij gelegenheid der voltooide verbetering van het kerkgebouw en orgel te Loosduinen, J. van Eyk (1791).
- De Nederlandsche Stad- en Dorp-beschrijver, deel II, Delfland, Loosduinen (1793).
- De abdij van Loosduinen, P. L. Geldmaker (manuscript in Gemeente-archief 's-Gravenhage).
- Loosduinse predikanten van 1578 tot heden, J. Hartman.
- Bulletin van de Stichting Oude Zuid-Hollandse Kerken, no. 2, 1976.
- Nieuwe Haagsche Courant 13-11-1952, Loosduinsche Courant 28-11-1952.
- Geschiedenis van Loosduinen, E. van Bergen.
- Grafzerken in de Ned. Hervormde Kerken in Zuid-Holland, C. J. Geerlings en H. C. de Man in 'Ons Voorgeslacht', 27e jaargang, oktober 1972.
- Loosduinsche Courant, 41e jaargang 1952.

Lijst van afbeeldingen

Voorzijde: de abdijkerk na de restauratie* van 1969-1974 vanaf het noorden.

- 1 Abdijkerk na de restauratie van 1969-1974 gezien vanuit het Zuiden*.
- 2 Dorp van Loosduinen. Uit 'De Nederlandsche Stad- en Dorpbeschrijver', Amsterdam, 1793
- 3 Zegel aan oorkonde van abdis Beatrix van Loosduinen, gedateerd 24 februari 1316. Wellicht mag hier gedacht worden aan een abdissenzegel, door verscheidene opeenvolgende abdisen gebruikt. Opschrift van het zegel: '(S)IGILLU(M) ABBATISSE DE LAUSDU(NO)'
- 4 Kaart van het oude abdijcomplex uit 1572, getekend door Jan Coenraadszoon. Deze geeft ons een goede indruk van het vroegere klooster. Duidelijk is te zien, dat het complex ommuurd is, met de hoofdingang ter hoogte van de huidige Willem III straat, hier aangegeven met de 'looserlaan' (elders ook wel met 'het gescheid tussen Monster en Haagambacht'). Een bijschrift hebben 'de kerck', 'de brouwerie', 'het bouhuijs' (boerderij), de 'voorpoort', 'den groote boogert', 'de Convents Boogert', 'de geest' (moestuin) en 'het dorp van Loosduynen'.
- 5 Hoe landelijk het eens was!
Ets van A. Zeeman, omstreeks 1725, met een deel van de groene heuvel, de kerk en de molen.
- 6 De legende van Henneberg bleef bewaard op het in 1980 fraai gerestaureerde bord. Het bestaat uit twee panelen in een stijlvolle renaissancelijst, die omstreeks 1620 vervaardigd moet zijn. Links de Nederlandse tekst in gotische letters en rechts de Latijnse tekst. De koperen bekkens, die blijkens onderzoek uit het begin van de 17e eeuw dateren, werden eveneens zo goed mogelijk in hun oorspronkelijke staat hersteld. Het bord hangt aan de zuidmuur van de abdijkerk ongeveer tegenover de plaats, waar gravin Margaretha werd begraven.
- 7 'Het mirakel van de gravin van Henneberg'.
Pentekening van E. van Offel naar een opmerkelijk schilderij dat Michael Wager in 1712 maakte en dat nog altijd aanwezig is in de voormalige slotkapel op de Thierberg bij Kufstein. Het vervangt een ander schilderij, dat bij een brand omstreeks 1700 verloren ging. Het slot op de Thierberg was destijds bezit van Margaretha van Beieren, de moeder van graaf Willem V (1311-1356).
- 8 Tekening van K. van Alkemade naar het geëtste prentje van Pieter Kaerius, dat voor het eerst in 1613 gedrukt werd als illustratie in de franse uitgave van L.

- Giucciardini's 'Descrittione di tutti i Paesi Bassi' (Beschrijving van alle Nederlandse Provinciën). Het is de oudst bekende afbeelding van 'het wonder van Loosduinen'.
- 9 Zegels van gravin Margaretha en graaf Herman van Henneberg, getekend naar het origineel (verloren gegaan) door K. van Alkemade (1654-1737).
- 10 Prentje uit 1797 van het aanzicht der kerk van de noordzijde en een plattegrond van het interieur.
'Kerk en Thoorn van Loosduynen, is met pannen gedekt, het kerkhof is sierlijk met Linden bomen bepland, den 2 paasdag 1797'.
'Ruwe schets van de plattengrond van de Kerk van Loosduynen, met de pas ontworpen Volgens de Reijnlandsche maat, 17 april 1797, zijnde het bovenste gemetselde gedeelte van den thooren zesken. Aan de zuydtzijde van de kerk is te zien dat daar gebouwen aan vast gestaen hebben, waarschijnlijk de abdey, die aldaar gestaen heeft en aan de Noordzijde en ten Oosten is het muurwerk binnen korten jaren geheel vernieuwd'
- 11 Gezicht op de kerk voor de verbouwing van 1908.
- 12 Interieur van de kerk na 1908 en voordat in 1952 de banken door stoelen werden vervangen.
- 13 Interieur van de kerk na 1952.
- 14 De Dorpskerk na de aanbouw van 1908.
- 15 De Dorpskerk, zoals zij er gedurende een groot deel van de 20e eeuw uit heeft gezien en zoals vele oudere Loosduiners haar nog hebben gekend.
- 16 De westelijke traveeën (noordzijde) vóór de restauratie. Rechts van de linker steunbeer is de bouwnaad te zien; boven het meest linkse raam de zg. ontlastingsboog, die boven de beide andere ramen niet voorkomt.
- 17 Ontgraving in het zuidwestelijk deel van het voormalig koor, met resten van twee grafkelders.
- 18 Grafkelders in het noordwestelijk deel van het voormalig koor. Deze twee naast elkander gelegen keldertjes met nog restanten van een derde doen vermoeden dat ze deel uitmaakten van een groter geheel. Van het zuidelijke was het kruisgewelf geheel, van het andere gedeeltelijk verdwenen. Ze waren volkomen leeg. Beide hebben op de binnenkant een pleisterlaag, beschilderd met leliekruizen en rozetten. In de christelijke symboliek is de lelie het teken van de maagdelijkheid, de roos van de liefde. We hebben hier dus te doen met abdissengraven (zie ook het eerste hoofdstuk, waarin ook een detailfoto van de beschilderingen). Aangezien noch Monumentenzorg, noch enige andere instantie geld beschikbaar wilde stellen om deze unieke graven te conserveren, zijn ze helaas onder de vloer van het gemeentecentrum verdwenen. Op de achterzijde van dit boekje staan deze foto's in kleur.

Foto's R.O.B., Amersfoort

- 19 Abdijkerk na de restauratie*, waarbij het 'pseudo-triforium', herinnerend aan de Vlaamse Schelde-gothiek weer in ere hersteld werd. In Nederland een unicum.
- 20 Restauratiewerken in volle gang. Het dak is verwijderd en alleen de toren en de zijmuren van de kerk staan nog overeind.
- 21 Restauratiewerken in volle gang (Zuidzijde kerk). Let op de deplorabele toestand van de oude consistorie.
- 22 Bij het oudheidkundig bodemonderzoek werden resten gevonden van de tegelvloer van de oude kloostergang.
Foto's R.O.B., Amersfoort
- 23 Bij het afbikken van de cement-pleisterlaag van de zuidmuur kwamen de oorspronkelijke verbindingspoortjes tussen kerk en kloostergang weer tevoorschijn. Hier het meest oostelijke en oudste poortje*, dat nog vrijwel ongeschonden was en bijzonder fraai genoemd kan worden. Het vertoont een zuivere rondboog, versierd met een tufsteenlaag en rustend op twee kolommen van ronde kraalstenen, op een gemetseld en behakt basement. De binnenzijde vertoont een driepas of klaverblad, welk motief ook voorkomt in de torenwanden.
- 24 Exterieur van de kerk na de restauratie vanaf het zuidwesten. Let op de gerenoveerde consistorie (zuidzijde toren) en het nieuwe gemeentecentrum (geheel rechtsachter de bomen). Foto Frits van Gaans.
- 25 Interieur van de kerk vanuit het oosten*.
- 26 Het rococo-orgelfront uit 1780/1791*.
- 27 De klaviatuur van het orgel met het nieuwe pedaalklavier en orgelbank in oude stijl*.
- 28 Preekstoel, doopboog en doophek*.
- 29 Preekstoel zoals opgesteld in de kerk van Wijdenes voor de restauratie.
- 30 Interieur van de kerk vanuit het westen*.

Achterzijde:

Graf van een Loosduinse abdis, beschilderd met leliekruizen en rozetten, opgegraven tijdens de recente restauratie van de kerk (zie het hoofdstuk Restauratie). Foto R.O.B., Amersfoort (zie toelichting bij afbeelding 18).

* foto Vincent Hildebrandt

Noten

- 1 Voor uitvoeriger en bijgewerkte gegevens wordt verwezen naar 'De Abdij van Loosduinen Cisterciënzerinnenklooster van 1229-1572' van dezelfde schrijver, uitgegeven z.j. door uitgeverij 'De Nieuwe Haagsche' (ISBN 90-72766-2-10).
- 2 De huidige Willem III straat geeft een deel van het tracé aan. De huidige Lozerlaan heeft met de oude landweg alleen de naam gemeen.
- 3 In 1231, 1234 en 1238 wordt als zodanig heer Floris genoemd, die bij de schenking zijn rechten behield.
- 4 De klerk Jan van Naeldwijck schreef zijn kroniek van 1512-1514 en was blijkbaar uit het Westland afkomstig en goed bekend met de abdij.
- 5 Aldus Jan van Naeldwijck, die geen complete tekst heeft. Bovendien werd zijn handschrift door brand beschadigd. Het bevindt zich in het Brits museum.
- 6 Jacoba vermaakt o.m. aan Loosduinen een kazuifel (misgewaad) vervaardigd uit door haar nagelaten kledingstukken (6 november 1444).
- 7 De grote Vlaamse Cisterciënzer abdijen Terduinen en Terdoest bezaten meer dan 10.000 ha!
- 8 Het betreft het graf van het jonggestorven kind Herman van Henneberg. Jan van Naeldwijck meldt: 'het werd begraven feestlicken midden in der kerke te Lausdunen daer die nonnen singhen (dus in het koor) daer sijn ouwe moeder (= grootmoeder) vrouw Mechtelt begheerde begraven te sijn'. Het grafschrift in koperen letters, luidde, vertaald uit het latijn: 'hier ligt Herman, een jongen van goede inborst, zoon van Herman van Henneberg en Margaretha zuster van heer Willem, Rooms koning, die stierf in het jaar 1250 op 23 oktober'.
- 9 In dit jaar plaatst Dirk Pauw in zijn Chronicon Universale II de fundatie van de abdij.
- 10 Zie de betreffende afbeeldingen.
- 11 Abdis Beatrix staat zo afgebeeld met de kromstaf in de rechterhand en een boek (de orderegel) in de linkerhand op het door haar gevoerde zegel van 1316; zie afbeelding 3.
- 12 De molen wordt nog in 1370 genoemd. Hij is getekend op een kaart van landmeter Coenraad Oelezoon uit 1545 als een houten standerdmolen, gelegen buiten de kloostermuren, ongeveer halverwege tussen de abdij en de Boomawatering.
- 13 Op de kaart van het kloosterterrein uit 1572 staan de gebouwen schetsmatig aangeduid; zie afbeelding 4.
- 14 In 1497 worden beide kapelanieën door paus Alexander VI opgeheven en in de abdij geïncorporeerd.

- 15 Zo bijvoorbeeld in 1423 Pieter vanden Sande, proost van Condé, die een dochter Catharina in de abdij had, en die voor de abdis 'een mengelen wijns' (1 liter) en voor elke koorzuster 'een pinte wijns' (6 dl) vermaakte 'tot hare maeltijt als die misse van requiem gedaen en gesonghen is'.
- 16 Beide behoren tot de colligatie van Sibculo, een verband van kloosters, dat de oorspronkelijke bedoeling van de orde herstelde in de geest van de 'moderne devotie'.
- 17 Dagboek van Wouter Jacobszoon, prior van Stein.
- 18 Bijvoorbeeld in 1291, toen abt Jan van Eechout, ook 'verdediger van de goederen en zaken van Terdoest', optrad voor Loosduinen tegen de aanspraken van heer Philips van Duivenvoorde.
- 19 Voor uitvoeriger en bijgewerkte gegevens wordt verwezen naar 'De Abdij van Loosduinen Cisterciënzerinnenklooster van 1229-1572' van dezelfde schrijver, uitgegeven z.j. door uitgeverij 'De Nieuwe Haagsche' (ISBN 90-72766-2-10).
- 20 Zie noot 8.
- 21 Zie het proefschrift van dr. J. Smalbraak (Utrecht, 1957). In 1959 werd in het Rijksmuseum Amsterdam een tentoonstelling 'Human and animal fertility and sterility in history and art' gehouden, waar ook het verhaal van de gravin van Henneberg aandacht kreeg. O.m. was het bord uit de kerk er aanwezig. Het overlijdensjaar 1277 staat vast, omdat Goede Vrijdag toen op genoemde datum viel; in 1276 viel hij op 3 april.
- 22 Volgens de kloostertijd overleed zij dus 's middags om 3 uur, precies het uur waarop Jezus aan het kruis stierf. Vandaar dat het uitdrukkelijk genoemd wordt.
- 23 De legende moet in die tijd vaste vorm hebben gekregen. Zij wordt het eerst vermeld in de 'Kronyk van Holland' (van den Clerc uten laghen landen bi der see), opgesteld tussen 1349 en 1356, die overigens over Guido niet rept. Zijn naam komt pas voor in de 15e eeuwse kronieken.
- 24 De gravin gaf blijk van een bijgeloof, dat over heel de wereld vooral onder natuurvölkeren voorkomt.
- 25 De citaten zijn uit de eerder genoemde 'Kronyk van Holland'.
- 26 J.v.N., Kroniek I, hs. fol. 51.
- 27 Zie bijdrage Geschiedenis van de Nederlanden 1956, blz. 234/238.
- 28 Wilhelmus Heda, overleden 1525, Utrechtse kanunnik en geschiedschrijver, vermeldt dit bord.
- 29 Het zal met andere wapenborden na 1795 uit de kerk verwijderd zijn als gevolg van de franse revolutie. Ten onrechte werd bij de recente restauratie het pas in 1816 vastgestelde wapen van Loosduinen boven de bekkens geschilderd.

- 30 Een exemplaar van zo'n kopie bevindt zich in het Gemeente-archief te Den Haag. Zie ook de pentekening van E. van Offel.
- 31 Het rederijdersbord werd in bruikleen verkregen van het Gemeentemuseum te Den Haag. Het hangt aan de noordmuur ongeveer boven de plaats, waar de gravin begraven lag. De beschreven afbeelding onder het rijm is helaas verdwenen.
- 32 In de periode 1969-1975 kreeg de restauratie van de abdijkerk haar beslag, onder leiding van architect PH. J. W. C. Bolt bna. Dit hoofdstuk is met zijn toestemming overgenomen uit het verslag dat laatstgenoemde van de restauratie maakte.
- 33 W. E. den Hertog, persoonlijke mededeling.
- 34 Een plattegrond van het interieur van de kerk uit 1730 geeft geen enkel aanknopingspunt voor de eventuele aanwezigheid van een orgel; er is ook nog geen 'oksaal'.
- 35 Dit orgel bevindt zich nog grotendeels in originele staat.
- 36 Kerkelijke redevoering en gezangen bij gelegenheid der voltooid verbetering van het kerkgebouw en orgel te Loosduinen', J. van Eyk (1791).
- 37 Ook bezat het orgel, volgens dr. Gert Oost in zijn proefschrift 'De orgelmakers Bätz', een piano-forte koppel, d.i. een mechanische koppel waarmee in de ene stand slechts enkele zachte registers, in de andere stand een plenum-registratie kan worden ingesteld.
- 38 In 'De Boekzaal' staat hierover: '... terwijl bevonden is, dat de orgelmaaker de Doublet 2 voet, boven het bestek, uit liefhebberij daar had bijgevoegd'.
- 39 Adviseur bij de restauratie namens de orgelcommissie van de Ned. Hervormde Kerk, Willem Hülsmann, suggereert ten onrechte dat deze 'meeste buijt' de organist zou zijn.
- 40 In 1966 stelde Hülsmann in zijn restauratierapport: 'Ook lijkt het voorkomen van een afzonderlijk register Prestant 8vts discant naast de doorlopende prestant onwaarschijnlijk'. Gelukkig hebben we nog een origineel Reichner-orgel te Rijswijk, waardoor met zekerheid gesteld kan worden dat de dispositie-opgave wel degelijk juist is.
- 41 Hülsmann stelt dat er in deze opgave 'een fout is geslopen' en dat er 'in de plaats van een octaaf 4vt een 2voets register aanwezig zal zijn geweest'. De Utrechtse organoloog dr. Gert Oost verzekerde mij echter dat dit zeer onwaarschijnlijk is. Trouwens, ook in 'De Boekzaal' wordt de dubbele viervoets prestant vermeld.
- 42 Hülsmann situeert deze reparatie en de orgelbouwer Friedrichs in 1916, maar dat zal een vergissing zijn geweest.
- 43 Merkwaardigerwijs ontbreekt in deze opsomming de holpijp 8vt.

- 44 Nog steeds doet in Loosduinen het verhaal de ronde dat Witte een groot deel van het Reichner-pijpwerk heeft gebruikt voor het orgel dat hij in dezelfde tijd bouwde in de Oude Kerk in Delft.
- 45 Gegevens ontleend aan het eindrapport van de orgelcommissie en gegevens door Flentrop ter beschikking gesteld.
- 46 Gegevens ontleend aan het rapport van de orgelcommissie uit 1966.
- 47 In die tijd was er ene Willem Bosman orgeltrapper. Zijn diensten moesten worden betaald als er op het orgel werd gestudeerd (25 cent) (persoonlijke mededeling C. D. Looyen).
- 48 Zie in het Jaarboek 1958 van de Geschiedkundige Vereniging 'Die Haghe': 'De viering van 1 april 1872 in Loosduinen' door J. W. M. Klomp.
- 49 Deze naar Edward Irving genoemde sekte wilde de vrucht zijn van een nieuwe buitengewone openbaring Gods.

